

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM
VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O‘ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI

“Himoyaga tavsiya etilsin”

Fakultet dekani

___ S.Abdullayev

“___” _____2018-y.

5120100 – Filologiya va tillarni o‘qitish ta’lim yo‘nalishi IV kurs 401-guruh
talabasi Qurbonova Shodiya Shixnazar qizining “O‘zbek tili badiiy
matnlarning gender xususiyatlari” mavzusida yozilgan

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Ilmiy rahbar:

_____ f.f.d.M.Qurbonova

O‘zbek tilshunosligi kafedrası professori

Taqrizchi:

_____G.Keldiyorova

Toshkent kimyo-
texnologiya instituti

“Himoyaga tavsiya etilsin”

O‘zbek tilshunosligi kafedrası mudiri,

f.f.d. _____ M.Qurbonova

“___” _____2018-y.

TOSHKENT-2018

Malakaviy ishga berilgan “O‘zbek tilshunosligi” kafedrası

XULOSASI

Qurbonova Shodiya Shixnazar qizining professor M.Qurbonova rahbarligi ostida “O‘zbek tili badiiy matnlarning gender xususiyatlari” mavzusidagi bitiruv malakaviy ishi ko‘rib chiqildi va bu ish O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan Oliy o‘quv yurtlarida bakalavr bitiruv malakaviy ishini bajarishga qo‘yilgan talablarga to‘liq javob beradi.

Davlat Attestatsion Komissiyasida ushbu ish himoyaga kiritilishi mumkin.

Asos: “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasining 201__ yil 10-maydagi ___-son bayonnomasi

Kafedra mudiri:

M.Qurbonova

«__» may 2018-yil

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

MAVZU: “O‘zbek tili badiiy matnlarning gender xususiyatlari”

DAK qarori:

5120100 – Filologiya va tillarni o‘qitish yo‘nalishi 401-guruh talabasi Qurbonova Shodiya Shixnazar qizining “O‘zbek tili badiiy matnlarning gender xususiyatlari”

Bitiruv malakaviy ishi «_____» ga baholansin.

«_____» _____ 2018 -yil

DAK raisi:

DAK kotibi:

Bitiruv malakaviy ishlarni baholashning umumiy mezonlari

1	BMIning umumiy tavsifi talaba tomonidan talab darajasida yoritilganligi	10
2	BMIni yozishda talabning masalaga mustaqil yondasha olganligi va turli ilmiy-nazariy fikrlarga shaxsiy munosabatini bildirganligi	10
3	BMIdan chiqarilgan xulosalarning nazariy-amaliy ahamiyati	10
4	BMI mavzusidagi ilmiy yangiliklar	10
5	BMI mavzusining amaliyot bilan aloqasi va bog‘liqligi	10
6	Ishning BMIlarga qo‘yiladigan talablarga moslik darajasi	30
7	BMI himoyasida talabning masalani to‘g‘ri va aniq yoritib bera olish mahorati, ilmiy nutq madaniyati, axborot texnologiyalaridan to‘g‘ri va samarali foydalanganlik darajasi	20
	JAMI:	100 ball

Quyidagi hollarda talabning BMI 0 - 54% ball bilan baholanishi mumkin:

- talaba mavzuning mohiyati va ahamiyati, xususiyatlari to‘g‘risida tushunchaga ega bo‘lmasligi;
- BMIni oldiga qo‘yilgan talablar darajasida bajara olmasa, ko‘chirmakashlik bilan bajarilgan bo‘lsa;
- juda ko‘p imlo xatolarga yo‘l qo‘ysa,;
- bitiruv malakaviy ishini himoya qila olmasa, ya’ni BMI himoyasida mavzuni bayon qilib bera olmasa, ish haqida o‘z tushunchasiga ega bo‘lmasa.

Alisher Navoiy nomidagi Tosh DO`TAU O`zbek filologiyasi fakulteti
bitiruvchisi Qurbonova Shodiyaning «Badiiy matnning gender xususiyatlari»
mavzusidagi bitiruv malakaviy ishiga
ilmiy rahbar xulosasi

Bugungi kunda dunyo tilshunosligida tilni immanent o'rganishdan tilni uning egasi bilan bog'lab o'rganish, ya'ni antropotsentrik tadqiq usuliga o'tildi. Masalaning bu tarzda qo'yilishi natijasida tilshunoslikning boshqa fanlar bilan kesishish nuqtasida hosil bo'lgan sotsiolingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya, kompyuter lingvistikasi kabi qator yo'nalishlar shakllandi. Genderolingvistika sohasi ham ana shunday fanlardan bo'lib, unda til hodisasi gender (jins) parametrlari yordamida tadqiq etiladi.

Har qanday matnda uning muallifiga xos qator belgilar, jumladan, jinsiy belgilar o'z aksini topadi. Shu sababdan barcha matnlarni gender aspektida o'rganish juda muhim xulosalarni ilgari surishga asos bo'lishi, shubhasiz.

Bitiruv malakaviy ishining 1-bobi "Tilshunoslikda matnning o'rganilish muammosi" deb nomlanib, bu qismda matnning o'rganilish tarixi va taraqqiyoti, badiiy matnning o'ziga xos xususiyatlari hamda gender tilshunosligining O`zbekistonda rivojlanishi masalalari xususida fikr yuritiladi. Talaba bu qismda mavzuga oid adabiyotlarga batafsil to'xtaladi, ayniqsa, o'zbek tilining gender tadqiqiga bag'ishlangan ishlar tahlilga tortilgan va munosabat bildirilgan.

Bitiruv malakaviy ishining keyingi bobi badiiy matnni gender aspektida o'rganish muammolariga, xususan, insonga xos tashqi korinishni ifodalovchi gender sterotiplar, murojaat shakllari va mulozamat - manzirat ifodalovchi birliklarning gender xoslanishi va qarindoshlik asosidagi shaxs nomlarining gender xususiyatlariga to'xtaladi.

Bitiruv malakaviy ishining 3-bobida leksik, morfemik, morfologik va sintaktik vositalarning gender tadqiqi kabi masalalarga e'tibor qaratiladi.

Sh.Qurbonova ishni tayyorlash davomida gender tilshunoslikga oid tushunchalarni o'zlashtirdi, gender tahlil haqida muayyan tasavvurga ega bo'ldi.

Umuman, mazkur bitiruv malakaviy ishini muvaffaqiyatli tugalladi, talaba o'z oldiga qo'ygan maqsadiga to'la erishdi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda ishni himoyaga tavsiya etaman.

Ilmiy rahbar

filologiya fanlari doktori,
professor M.M. Qurbonova

7-may 2018-yil

MUNDARIJA

KIRISH.....2-5

I BOB. TILSHUNOSLIKDA MATNNING O'RGANILISHI

1.1. Badiiy matn taraqqiyoti. Badiiy matnning o`ziga xos xususiyatlari..... 6-12

1.2. Badiiy matnning gender tadqiqi xususida 13-16

1.3. Gender tilshunosligining O'zbekistonda rivojlanishi17-21

Bob bo'yicha xulosalar22-23

II BOB. GENDER TADQIQ MUAMMOLARI

2.1. Insonga xos tashqi ko`rinishni ifodalovchi gender stereotiplarning aks etishi.....24

2.2. Murojaat shakllari va mulozamat - manzirat ifodalovchi birliklarning gender xoslanishi.....30

2.3. Qarindoshlik asosidagi shaxs nomlarining gender xususiyatlari.....38

Bob bo'yicha xulosalar.....44

UMUMIY

XULOSA.....46

ADABIYOTLAR

RO`YXATI.....49

I BOB. TILSHUNOSLIKDA MATNNING O'RGANILISHI

1.1. Badiiy matn taraqqiyoti. Badiiy matnning o'ziga xos xususiyatlari

Bugungi kunda jahon tilshunosligida matn va uning lisoniy tabiatini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar XX asr o'rtalaridan amalga oshirila boshladi. Buni biz rus, ingliz, fransuz, nemis tilshunosligi kabi bir necha lingvistik maktablar misolida ko'rishimiz mumkin.

Matn haqida fikr yuritishdan oldin uning qanday jarayon ekanligini aniqlab olishimiz zarur. Matnning til tizimidagi o'rni haqida tilshunoslikda turli xil qarashlar mavjud. Masalan, matnni nutqiy birlik sifatida talqin qiluvchi olimlar uning belgilar tabiati nimalardan iborat, matnni nutqiy jarayon deb atash lozimmi yoki matnni nutqiy jarayonning natijasi sifatida talqin etish kerakmi, matnni og'zaki nutq bilan yoki yozma nutq bilan bog'lab o'rganish to'g'ri bo'ladimi, degan savollarni kun tartibiga qo'yimoqdalar. Matnning nutq kategoriyasi ekanligi masalasi psixolingvistikada "nutqiy jarayon" yoki "nutqiy faoliyat natijasi" sifatida izohlanadi.

Matn tuzilishiga ko'ra og'zaki va yozma shakllarda bo'lishi mumkin. Rus tilshunosi I.R. Galperinnin talqiniga ko'ra, matn har tomonlama mukammal holatlarga keltirilgan yozma nutq mahsulidir.

XX asrning 2-yarmida tilshunoslikda yangi yo'nalish - "Matn tilshunosligi" paydo bo'ldi. Bu nisbatan yosh soha bo'lgani uchun ham uning ichki tuzilishida muayyan nazariyalar borasida hozirga qadar bir ilmiy qarorga kelinmagan.

O'tgan asrning 90-yillaridan boshlab o'zbek olimlari matn tilshunosligining nazariy muammolari bilan shug'ullana boshladilar. Bu jihatdan B.O'rinboyev, R.Qo'ng'urov, J.Lapasovlarning "Badiiy tekstning lingvistik tahlili" nomli o'quv qo'llanmasini alohida qayd etishimiz zarur. Bu asarning kirish qismi "Tekst - lingvistik tahlil obyekti" deb nomlanadi. Bunda matn tiplari, ularning umumiy va o'ziga xos belgilari, matnning lisoniy tahlili, metodologik tamoyillari, matn yaratish muammolari ifoda vositalarining tanlanishi va ularning matn tuzilishidagi

roli singari dolzarb masalalar o'zbek tilida berilgan misollar orqali yoritilgan. A.Mamajonov 1989-yilda nashr qilingan "Tekst lingvistikasi" nomli qo'llanmasida matn nazariyasi va matn tahlili bilan bog'liq masalalarga to'xtalgan.

O'zbek tilshunoslari A.Nurmonov va N.Mahmudovlar "O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi" asarida matn kategoriyasining o'rganilishi, matn sintaksisi xususida nuhum ma'lumotlarni beradi.

M.Yo'ldoshevning doktorlik dissertatsiyasi badiiy matn lingvopoetikasiga bag'ishlangan bo'lib, u mazkur tadqiqot bilan bog'liq bir qancha o'quv qo'llanmalarni nashr qilgan: "Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari" (Toshkent, 2007), "Badiiy matn lingvopoetikasi" (Toshkent, 2008), "Badiiy matnning lisoniy tahlili" (Toshkent, 2010). Olimning asarlarida matnning nazariy masalalari, uning maqomi, birliklari, matn turlari, matn tarkibiy qismlari, matn tarkibiy qismini bog'lovchi vositalar, badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari (shakl va mazmun birligi tamoyili; makon va zamon birligi tamoyili; xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyili), badiiy matnni tahlil qilish usullari (lisoniy tabdil usuli; matn variantlarini qiyoslash usuli; lug'atlarga asoslanish usuli; lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli), badiiy matnning lingvistik tahlili (badiiy matnning fonetik-fonologik xususiyatlari, badiiy matnning leksik-semantik xususiyatlari, badiiy matnning morfologik xususiyatlari, badiiy matnning sintaktik xususiyatlari), badiiy matnda ko'chimlar kabi masalalar haqida ma'lumot beradi.

O'zbek tilshunosligida matn muammolari tadqiqida yana bir salmoqli ish S.Boymirzayevaning "O'zbek tilida matnning kommunikativ-pragmatik mazmunini shakllantiruvchi kategoriyalar" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasidir. Mazkur tadqiqot ham o'zbek lingvistikasida matn tilshunosligi yo'nalishining rivojiga zalvorli hissa qo'shdi.

Hozirgi paytga kelib, o'zbek tilshunosligida matn muammolarini tadqiq etishda salmoqli yutuqlarga erishildi hamda lingvistikada "Matn tilshunosligi" yo'nalishining mavqeyi yanada mustahkamlandi.

Matn maqsad-mohiyatida tilning ikki muhim vazifalaridan biri: kommunikativ vazifa yoki estetik vazifaning qay biri yetakchilik qilishiga ko'ra

matnning ikki oppozitiv tipi farqlanadi, ya'ni badiiy matn va nobadiiy matn. Asosiy maqsad-mohiyatida estetik vazifa yetakchilik qilgan matnni badiiy matn deyishimiz mumkin.

Badiiy matnning yaratilishi asosini badiiy uslub unsurlari tashkil etadi. Badiiy uslub o'zbek tili vazifaviy uslublari orasida o'ziga xos mavqega ega bo'lib, ayni paytda o'zining alohida me'yorlariga ham ega. Til materialini qamrab olish imkoniyatining kengligi, umumxalq tilida mavjud bo'lgan barcha lingvistik birliklarning, boshqa vazifaviy uslublarga xos bo'lgan elementlarning ham ishlatilaverilishi va ularning muhim bir vazifaga badiiy-estetik vazifani bajarishga xizmat qilishi badiiy uslubning asosiy xususiyati sanaladi. Shuningdek, badiiy uslubda, xususan, poetik nutqda hozirgi adabiy orfografik me'yor talablariga muvofiq kelmaydigan qator so'zlar ham ishlatilaveradi. Bu uslubda metafora, metonimiya, sinekdoxa, mubolag'a singari badiiy vositalardan keng foydalaniladi.

O'zbek tilshunosligida badiiy matn tadqiqi sohasida jiddiy izlanish olib borgan M.Yo'ldoshev badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari haqida quyidagi fikrlarni ilgari suradi:

1. Shakl va mazmun birligi tamoyili.
2. Makon va zamon birligi tamoyili.
3. Badiiy matn tilining umumxalq tili va adabiy tilga munosabatini aniqlash tamoyili.
4. Badiiy matndagi poetik aktuallashtirilgan til vositalarini aniqlash tamoyillari.¹
5. Badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarini aniqlash tamoyili.

1. Shakl va mazmun birligi tamoyili. Borliqdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi aloqadorlik, bog'lanish turlaridan biri shakl va mazmun birligidir. Shakl va mazmun munosabati tushunchasi har qanday matn uchun zaruriy omil hisoblanadi. Faylasuflar mazmunga «muayyan narsa va hodisalarni tavsiflovchi ichki elementlar va o'zgarishlarning majmuyi» deb baho beradilar. Shaklni esa «mazmunni ifodalash usuli, tashkil etuvchisi» sifatida talqin qiladilar. Shakl va

¹ Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi -Toshkent, Fan, 2008.

mazmun bir-biri bilan shunday bogʻlanib ketganki, birida sezilgan nuqson ikkinchisidagi butunlikka putur yetkazishi mumkin. Shakl va mazmun muvofiqligi buzilsa, muallifning niyati toʻla namoyon boʻlmay qolishi turgan gap. Bunda asosiy eʼtiborni matn va uning janr xususiyati oʻrtasidagi muvozanatga qaratgan holda, matndagi lisoniy birliklarning tabiatiga mosligi masalasini ham diqqat markazidan qochirmaslik kerak.

Badiiy matn ham shaklan, ham mazmunan mutlaqo oʻziga xos boʻlgan murakkab va serqatlam estetik butunlikdir. Unda mazmun qanchalik muhim boʻlsa, shakl ham shunchalik favqulodda ahamiyatlidir. Baʼzan shakl, hatto, mazmun darajasiga koʻtarilishi, mazmun maqomini olib, haqiqiy mazmunning qimmatiga daxl qilishi ham mumkin. Badiiy matnda muallifning mazmunni shaklga solishdagi mahorati, bundagi individual xususiyatlar alohida qimmatga ega. Badiiy matnda, eng avvalo, ana shu jihat, yaʼni shakl va mazmun birligi birlamchi tamoyil sifatida nazarda tutilishi lozim. Shakl va mazmunning ochiq yoki yashirin muvofiqligi muallif badiiy niyatining aniq va toʻla namoyon boishi uchun jiddiy zamindir.

2. Makon va zamon birligi tamoyili. Badiiy matnning til xususiyatlari tekshirilayotganida undagi har bir hodisaga makon va zamon birligi tushunchasini hisobga olib yondashish kerak. Har qanday asar davr va makon bilan bogʻliq holda yuzaga keladi. Tarixiy mavzudagi asar tilida muayyan zamon ruhini tashuvchi voqealarning qaysi makonda, qanday muhitda yuz berayotganini oydinlashtiruvchi leksik-grammatik birliklar ishtirok etadi. Makon va zamon birligi tushunchasi badiiy asargagina xos belgi emas. U har qanday matn koʻrinishiga taalluqlidir. Ushbu tamoyil asosida tahlil olib borilayotganda matn yozilgan davr, matnda koʻtarilgan mavzu va matn birliklarining tabiatiga qarab diaxron va sinxron aspektlardan biri tanlanishi kerak.

3. Badiiy matn tilining umumxalq tili va adabiy tilga munosabatini aniqlash tamoyili. Tahlil etilayotgan matn tilining umumxalq tili va adabiy tilga munosabatini nazarda tutish ham yana bir tamoyildir. V.V.Vinogradov "Badiiy adabiyot tili haqida" (1959) nomli asarida taʼkidlaganidek, badiiy adabiyot tilining tarixiy harakatini umumxalq tili hamda uning turli tarmoqlanishi

tarixidan tamoman ajratilgan holda o'rganish mumkin emas. Badiiy matnning ikki turini farqlash mumkin: 1) zamonaviy matn (bugun yaratilgan), 2) tarixiy matn (o'tmishda yaratilgan). Zamonaviy matnning ham o'z navbatida ikki turini kuzatish mumkin, ya'ni: a) bugungi kun mavzusidagi zamonaviy matn; b) tarixiy mavzudagi zamonaviy matn. Masalan, S.Ahmadning "Azroil o'tgan yo'llarda" hikoyasi bugungi kun mavzusidagi zamonaviy matn, M.Alining "Ulug" saltanat" romani tarixiy mavzudagi zamonaviy matn, Navoiyning "Farhod va Shirin" asari esa tarixiy matndir.

4. Badiiy matnda poetik aktuallashtirilgan til vositalarini aniqlash tamoyili. Badiiy asardagi poetik aktuallashtirilgan til vositalarini aniqlash ham muhim tamoyillardandir. Bunday vositalarning lingvistik va badiiy mohiyatini ochib berish orqali badiiy mazmunning shakllanishi va ifodalanishi mexanizmlarini aniq tasavvur qilish mumkin.

5. Badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarining lisoniy va semantik xususiyatlarini aniqlash tamoyili. Matn ichida qo'llanilgan o'zga matn ko'rinishlarini (nazira, taqlid, naql, hadis, rivoyat, miflar, afsonalar, didaktemalar, u yoki bu ijodkorning asari yoki parchasi kabi) aniqlash va ularning asar mazmuni bilan qay darajada uyg'unligi, badiiy mazmun ifodasidagi o'rni, asosiy matn bilan lisoniy va semantik boglanishidagi muhim holatlar haqida fikr yuritish badiiy matn lingvopoetikasini ochishda favqulodda zarurdir.

O'zbek tilshunosligida badiiy matn tadqiqi sohasida jiddiy izlanish olib borgan M.Yoldoshev badiiy matnni tahlil qilish usullari sifatida quyidagilarni sanaydi:

1. Lisoniy tabdil usuli.
2. Matn variantlarini qiyoslash usuli.
3. Lug'atlarga asoslanish usuli.
4. Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli.²

² Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi -Toshkent, Fan, 2008.

1. Lisoniy tabdil usuli. Tabdil - «almashtirish, o'zgartirish, o'rin almashtirish» degan ma'noni bildiradi. Ayrim adabiyotlarda o'zakdosh so'zlarning juft holda qo'llanishiga nisbatan ham ishlatilishi mumkin. Asar tilining badiiyligi, ishonarliligi, yozuvchining mualliflik mahoratini aniqlashda ushbu tahlil usuli natijalaridan foydalaniladi. Asarda qo'llanilgan so'z yoki iboralarni, jummalarni qayta tuzib ko'rish, o'xshashi bilan almashtirib ko'rish va shu asosda baho berish nazardatutiladi.

2. Matn variantlarini qiyoslash usuli. Bu usul orqali ma'lum asar matni boshqa variantlari bilan qiyoslanadi va lisoniy farqlaming mohiyati adib nuqtayi nazari, badiiy-estetik niyati hamda asar g'oyasiga bog'lab yoritiladi. Yozuvchining badiiy asar tili ustida ishlashini o'rganishda, yozuvchi tuzatishlarini ayni bir mazmuni ifodalashga qaratilgan turli vositalarni aniqlashda va, umuman, yozuvchining tildan foydalanishdagi mahoratini belgilashda bu usul yaxshi samara beradi.

3. Matn variantlarini qiyoslash usuli. Asar tili, ayniqsa, tarixiy mavzudagi asar yoki tarjima asarlarining til xususiyatlari tekshirilayotgan paytda tegishli lug'atlarga murojaat qilish lozim bo'ladi. Masalan, «Shayboniyxon» dostoni tilida qo'llanilgan gudar, savash, sovut, sodoq, g'ul, tuv, baydoq kabi o'sha davr ruhiyatiga mos harbiy atamalar ma'nosini bilish asarni puxta o'rganishga yordam beradi.

J.Lapasovning «Badiiy matn va lisoniy tahlil» deb nomlangan qo'llanmasida muayyan bir badiiy matnning lug'atini tuzish bo'yicha namunalar hamda lug'at ustida ishlash bo'yicha muhim ko'rsatmalar berilgan. Olim to'g'ri ta'kidlaganidek: «Badiiy matnning lisoniy tahlilini turli-tuman lug'atlarsiz tasavvur qilish qiyin. Lug'at ustida ishlash o'quvchi va talabalarning so'z boyligini, og'zaki va yozma nutqini o'stirishning eng muhim omillaridan biri bo'lib hisoblanadi va shu lug'at yordamida nafaqat so'zlarning tub ma'nosini, balki ko'chma ma'nolari, har bir so'zning qaysi til unsuri ekanligi, etimologiyasi (so'zning kelib chiqish tarixi va

tadrijiy rivoji), tarkibi, ba'zan esa grammatik shakli bilan yaqindan tanishiladi».³

4. Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili jarayonida asardagi lisoniy birliklarning indeksini tuzib chiqish talab qilinadi. Buning uchun dastlab, asardagi eng ko'p qo'llanilgan, asar badiiyati uchun xarakterli bo'lgan birliklar (masalan, iboralar, sinonimlar, antonimlar yoki epitetli birikmalar, metonimiya, metaforalar bo'lishi mumkin) aniqlanadi. Keyin alifbo tartibida terib chiqiladi. Bu yozuvchining lisoniy mahoratini yoritishda faktik material vazifasini o'taydi.

1.2. Badiiy matnning gender tadqiqi

Ilmiy tafakkur taraqqiyoti har qanday fan sohasidagi nazariy qarashlar o'zgarishiga, tadqiqotning yangi metodlari yaratilishiga va ushbu metodlar tadbiqida yangi nazariy g'oyalarga tayanish asosida tamoman o'zga amaliy natijalarga erishilishiga sabab bo'ladi. Ilmiy jarayondagi bunday o'zgarishlarga bosqich tahlili, nazariy xulosalarning uzluksiz tadqiqot jarayonida shakllanishi vatuzumli joriy qilinishi natijasida yuzaga keladi .

Til doimo inson hayoti, lining ijtimoiy faoliyati bilan bog'liqdir. Lisoniy belgining qanday ijtimoiy vazifa o'tashi, undan qanday foydalanishni bilishi uchun insonning qaysi ijtimoiy tuzumda yashashini ham e'tiborga olish bugungi kim tilshvmosligining asosiy vazifalaridandir. Bugungi kunning yangi paradigmasi bo'lgan gendero lingvistika o'zi bilan bir qator o'rganish obyektlarni olib kirdi. Badiiy asarni genderolingvistik jihatdan tahlil qilish, undagi obrazlarning gender hususiyatlarini o'ziga hos murakkablikini yuzaga chiqaradi.

Genderologiyaning umumlingvistik mohiyatini belgilash uchun, avvalo, uning boshqa turdosh, chegaradosh sohalar bilan munosabatini, uzviy aloqadorligini tahminlovchi jihatlarni, shuningdek, individual o'ziga xosliklarni aks ettiruvchi belgi xususiyatlarini aniqlash lozim.

³ Lapasov. Badiiy matn va lisoniy tahlil. Toshkent, 2006. 34-b.

Dastlabki genderolingvistik tadqiqotlarda til vositalaridan foydalanishning gender xususiyatlariga ko'proq e'tibor qaratilib, gender parametrlarining tilshunoslikdagi o'rnini o'rganishga jiddiy ahamiyat berilmas edi. Hozirgi kunda esa tilshunoslikda gender tadqiqotlarni amalga oshirishga qiziqish kuchayib bormoqda, shuningdek, tilning jamiyatdagi o'rnini haqidagi g'oyalar ham tubdan o'zgardi.⁴

Gender hodisalarining nutqiy muloqot va lisoniy faoliyatda voqelanish jarayoni boshqacha mazmun va mohiyatga ega bo'lgan lisoniy hodisalar bilan mushtarakdir. Ma'lumki, so'zlovchi, qaysi jins yoki toifa vakili bo'lishidan qat'iy nazar, hamma uchun yagona bo'lgan lisoniy tizimdan foydalanadi. Ammo, ta'kidlash o'rinliki, har bir shaxsning nutqiy yoki lisoniy qobiliyati va imkoniyat darajasi turlicha bo'lishi aniq. Badiiy matnni, umuman, til birliklarini gendero lingvistik tadqiq qilish bugungi kun tilshunosligining muhim vazifalaridan biridir. Til va gender parametrlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tadqiq etish masalasi g'arb va rus tilshunosligida ancha keng va atroflicha o'rganilgan, bu borada qator tadqiqotlar olib borilgan va hozir ham davom etmoqda. O'zbek tilshunosligida ham bu muammo qo'yildi. Ko'pchilik mutaxassislarning e'tiborini tortmoqda shular jumlasidan: M. Qurbonova, S. Boymirzaeva, N. Bekmuxamedova va B. Yo'ldoshevlarni misol qilishimiz mumkin. Mazkur soha borasida muntazam ravishda xalqaro konferensiyalar ham o'tkazilgan. Muhabbat Qurbonova tadqiqotlarni kuzatib bu sohada ikkita jihatga alohida e'tibor qaratilayotganligini ta'kidlaydi:

1. Ayol va erkaklar ma'lum bir voqelik yoki uning parchasini tasvirlashda, yoki boshqa holatlarda fikrlarni o'ziga hos tarzda bayon etishi (nutqning gender xususiyati);

2. Muayyan til tizimida ayollik va erkaklik belgilari bilan bog'liq tushunchalami ifodalovchi lingvistik vositalarning mavjudligi (til tizimida ayol va erkaklarni bir-biridan ajratish, farqlashg xizmat qiluvchi til birliklarini

⁴ Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, 2008.

belgilash)ga katta e'tibor qaratilgan va tahlil qilingan.⁵

Ayol va erkaklarning nutqiy hulqini o'rganish Rossiya va Yevropa tilshunosligida sezilarli darajada ko'zga tashlana boshlandi. Jahon tilshunosligida gender muammosi turli aspektlarda o'rganiladi. Gender - umumiy mazmuniga ko'ra erkak va ayollar o'rtasidagi farq. Ikkala jins vakillari nutqiy hulqini jahon tilshunosligida nemis olimi Joul Oates o'zining "ayol, erkak va til" asarida ham ayol va erkaklarning nutqidagi o'zaro farqlanuvchi jihatlarni ochib beradi. U ko'proq ayol va erkaklardagi salbiy va ijobiy konatassiyalarni olib, o'zaro qiyoslab gender nuqtai nazardan taxmin qiladi. U ko'proq ayol va erkaklardagi salbiy va ijobiy konatassiyalarni olib, o'zaro qiyoslab gender nuqtai nazardan taxmin qiladi.

Erkaklar o'rtasidagi o'zaro nutq siyosiy mavzular, dunyoda bo'layotgan yangiliklar, sport va mashinalar haqida kechadi. Shuningdek, nutqlarida ko'proq

bosiqlik, vazminlik va ular ruhiyatida boshqaruvchilik aks etib turadi.

Ayollar

nutqida ko'proq nolish, xasrat qilish uy-ro'zg'or, oila kabi mavzular uchraydi.

Ayollar o'z xursandchiligini bazan yuqori darajadagi emotsiya va turli noverbal hodisalar (qichqirib yuborish, qarsak chalish kabi holatlar. Bunday holatlar asosan, qizlarda uchraydi) orqali namoyon etsa, erkaklar o'z quvonchini

bosiqlik bilan ifodalaydi. Ammo shaxsning salbiy hislati bo'lmish jahl qilish, g'azablanish ayollarga nisbatan erkaklarda kuchliroq nomoyon bo'ladi. Ayollar

jahli chiqqanini sukut saqlash, jim turish bilan ifodalasa, erkaklar ko'pincha o'z g'azabini baqirish, so'kish va boshqa noverbal hodisalar orqali nomoyon etadi.

Ayollar va erkaklar nutqining o'ziga xos jihati qarg'ish va so'kishlarni yosh jihatdan taqqoslaganda ayollar nutqidagi qarg'ishlar 40 yoshdan oshgan ayollar o'rtasida ko'proq uchraydi.

Albatta, erkaklar nutqiga bosiqlik, vazminlik, ayollar nutqiga esa nolish, xasrat qilish kabi holatlar mos deya keskin fikr bildirish nisbiydir. Shuningdek,

⁵Qurbonova M.M. O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. Toshkent, 2011.

bunday holatlarni farqlashda, yuqorida aytib o'tganimizdek, shaxsning ijtimoiy holatini ham inobatga olmoq zarur. Masalan, o'qimishli, ziyoli o'qituvchi ayolning suhbatini bilan oddiy uy bekasining nutqida farq bo'ladi.

Gender tadqiqotlari lisoniy faoliyat subyektini ijtimoiy biologik maqomga ega bo'lgan shaxs sifatida ta'riflash maqsadini nazarda tutib, u sotsiologvistikaning ajralmas qismidir deya munosabat bildirish mumkin.

Sotsiologlarning fikricha, gender ijtimoiy nuqtai nazardan jamiyatning erkaklarga va ayollarga ijtimoiy bo'linishga tegishli hollarda qo'llanishi mumkin. Ijtimoiy omillar toifa, yosh, irq va kelib chiqishi alohida gender mazmunini ifodasi va tajribasini tashkil etadi. Atamashunoslik nuqtaiy nazaridan gender tushunchasi feminizmning nazariy rivojlanishi jarayonida, bevosita gender tadqiqotlari jarayonida shakllandi. Gender tadqiqotlari dunyodagi eng yosh va istiqbolli ilmiy yo'nalishlardan biridir. U huquq, oilaviy munosabatlar, sog'liqni saqlash, adabiyot, madaniyat va hokazo sohalarni qamrab oladi.

Gender atamasi - har qanday jamiyatda erkak va ayol jinsiga xos bo'lgan shaxsga nisbatan anglashiladigan xatti harakatlar va nuqtai nazarlar birligidir. Gender yo'nalishi markazida ham inson va uning nutqini tadqiq etish muhim obyektlardan hisoblanadi.

Gender tilshunosligi biror jinsga mansub shaxsning ijtimoiy jarayonlarda yoki hayotning boshqa jabhalarida bajaradigan ro'li bilan bog'liq muommolarni o'rganadi. Gender yondoshuv erkaklar va ayollar o'rtasidagi biologik yoki jismoniy farqlarga emas, balki maskur jamiyat tomonidan belgilangan madaniy va ijtimoiy ahamiyatga asoslanadi. Ijtimoiy munosabatlarni gender tahlilida gender nomunofiqlik aniqlanadi. "Gender" tushunchasining mazmuni avvalo jinsni ijtimoiy modellashtirish yoki tashkil etishda mujassamlashgan ijtimoiy jins, ijtimoiy amaliyot yordamida tashkil qilinadi. Gender ijtimoiy jinsning madaniy niqobi, bizning o'z ijtimoiy madaniy tasavvurlarimiz doirasidagi jins haqidagi qarashlarimizdir.

Genderni belgilashga nisbatan mavjud yondoshuvlar va nuqtai nazarning xilma-xilligiga qaramay ikkita konsepsiyani ajratib ko'rsatish mumkin.

Genderning ijtimoiy tuzulish nazariyasi va gender tuzumi nazariyasi.

"Tilshunoslikda gender parametrlarining qo'llanilishini tadqiq etish tilshunoslikning ayol yoki erkaklarga xos konstruktiv tamoyillarini o'rganishda ham muhim ekanligi o'z isbotini topdi. Lingvistikada genderologik tadqiqotlardan ko'zlanadigan asosiy maqsad ayollar va erkaklar nutqiga xos bo'lgan, shuningdek, har ikkala jins vakillariga xos uslubda voqelangan yozma yoki og'zaki matnlarni farqlash ko'rinishidagi "lisoniy asimmetriya" hodisasining turlari va sabablarini aniqlashdir. Og'zaki so'zlashuv nutqidan tortib, yozma matnlargacha turli tarzdagi o'ziga xosliklar mavjuddir. Matnlarning tuzilishi tekshirilganda, ayollar va erkaklar nutqining fonetik, leksik-frazeologik, stilistik va boshqa turdagi farqlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Ayol yoki erkaklar nutqidagi, ularning lisoniy faoliyatidagi individual xususiyatlarni aniqlash, bu borada samarali tahlil va tadqiq ishlarini olib borish talab etiladi.⁶

Mutaxassislar haqli ravishda ta'kidlaganidek, istalgan turdagi matn genderologiya nuqtai nazaridan o'rganilganda, muallif tomonidan amalga oshiriladigan til birliklari tanlovining sotsial, etnomadaniyat sabablarini aniqlashga imkoniyat yaratiladi. O'zbek tilida faqatgina ayollarga xos bo'lgan so'zlashuvning gender xususiyatlari, ayrim xorijiy tillarda ikkala jins vakillariga ham xos bo'lishi mumkin. Bu fikrni dalillash kelgusida o'zbek tilining gender xususiyatlarini o'rganuvchi tadqiqotchilar zimmasiga tushadi. Tilshunoslikda gender xususiyatlarning o'rganilishida qiyosiy tahlil usullaridan unumli foydalanish kutilgan natijalarni berishi shubhasiz.

1.3. Gender tilshunosligining Ozbekistonda rivojlanishi

"Gender" atamasi 1968-yilda amerikalik olim Stoller tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Ilmiy adabiyotlarda gender tushunchasining bir necha talqini mavjud. Gender inglizcha so'z bo'lib, jinsga mansublikning ijtimoiy jihatlari ma'nosini bildiradi. Bu tushuncha erkak va ayol o'rtasida nafaqat biologik farqni,

⁶ Qurbonova M.M., Boymirzaeva S. O'zbek tilshunosligi mamlakatimiz innovatsion taraqqiyoti ko'zligusida. 2011.

balki jamiyatning jinsiy taqsimotida ijtimoiy va madaniy tavsiflarni to'liq qamrab oladi. Erkak va ayollarga tegishli ijtimoiy bog'liqlik, xulq-atvor va kutilgan natijalarni ifodalaydi. "Gender feministik nazariyaning davomi sifatida vujudga kelgan yondashuvlar, feminizm (fransuzcha "feministe", lotincha "femina" - ayol) xotin-qizlarni kamsitishlardan xalos etishni targ'ib etuvchi, ular mavqeyini jamiyatdagi ijtimoiy voqealar hosilasi sifatida o'rganuvchi oqimdir." Demak, inson jinsda nafaqat fiziologik jihatdan farqlanadi, balki uning atrofida bilan muomalasi, nutqi, va, hatto, dunyoqarashida ham jinsdagi o'ziga xos, farqli yoki mushtarak jihatlar namoyon bo'ladi. Ularni ilmiy tadqiq qilish gender tilshunosligining yanada boyishi va rivojlanishiga xizmat qiladi.

XX asrning 90-yillariga kelib dunyo tilshunosligida gender tilshunosligi borasida izlanishlar olib borish qizg'in tus oldi. Ayniqsa, bu borada rus tilshunosligida e'tiborga molik ishlar amalga oshirildi. Shuningdek, Z.Akbarovanning "O'zbek tilida murojaat shakllari va uning lisoniy tadqiqi" hamda N.Ahmedovanning "O'zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnotativ tadqiqi" mavzusidagi nomzodlik ishlarida jins anglatish maydoniga ko'ra murojaat so'zlar guruhining izohi haqida to'xtalib o'tilgan. Sh.Iskandarovanning "O'zbek nutq odatining muloqot shakllari" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida ayol va erkaklarga xos ba'zi lingvistik farqlar va "O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o'rganish (shaxs mikromaydoni)" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida jinsiy va fiziologik holat asosida farqlangan shaxs nomlari haqida, shuningdek, olimaning "Ayollar nutqida undov so'zlarning qo'llanishi", "O'zbek nutq odobini ifodalovchi paralingvistik vositalar" nomli maqolalarida ayollar nutqiga xos ba'zi lingvistik xususiyatlar haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Jumladan, xotin-qizlarga xos xususiyatlardan biri ular his-hayajonlarining, holatlarining tez yuzaga chiqishidir, bu xususiyat ko'proq nutqiy vositalar bilan ifodalanadi. Ayollar nutqida dialogga moyillik nisbatan ustunroq ekanligi Sh.Iskandarova tadqiqotlarida qayd etilgan. M.Saidxonovning "Noverbal vositalar va o'zbek tilida ularning ifodalanishi" mavzusidagi nomzodlik ishida o'zbek va boshqa millat ayollarining qayg'uni ifodalovchi usullari haqida to'xtalib o'tgan.

F.Musayeva esa "(O'zbek tilida biologik jinsni ifodalashning leksik-semantik usuli" nomli maqolasida erkak va ayol jinsi ma'nosini ifodalovchi leksemalar haqida ma'lumot beradi. Ushbu sanab o'tilgan tadqiqotlarda bir tomonlama, ya'ni, asosan ayollar nutqining ba'zi lingvistik xususiyatlari yoritilgan bo'lib, ularda gender atamasi umuman qo'llanilmagan va gender o'rganish obyekti sifatida tadqiq qilinmagan. Shunday bo'lsa ham, ko'rsatilgan tadqiqotlar O'zbekistonda gender tilshunosligining boshlanishiga va rivojlanishidagi ilk izlanishlar natijasi sifatida ahamiyatga molik.

Respublikamizda gender tilshunosligi borasida dastlabki qadamlar qo'yildi. Jumladan, A.Morozova, I.To'xtasinov va G.Ergasheva kabi yosh olimlarning nomzodlik tadqiqotlari bunga yaqqol misoldir. A.Morozova gender masalasiga ispan tili materiallari asosida yondashib, "erkaklik" va "ayollik" konseptlari mazmuni, ularga xos gender stereotiplar tavsifi haqida ilmiy mulohazalar bildiradi. Uning tadqiqoti kognitiv yo'nalishda olib borilgan bo'lishiga qaramay, tadqiqotchi gender tilshunosligiga ham taalluqli fikr-mushohadalar va taxminlarini ilmiy asosda havola qiladi. I.To'xtasinov ingliz va o'zbek tillariga xos badiiy matnda qo'llanuvchi erkak hamda ayollarga xos fiziologik, ya'ni, yuz va tana tuzilishi bilan bog'liq leksik birliklarning gender farqlanishini qiyosiy-tipologik aspektda keng ochib bergan. G.Ergasheva ingliz va o'zbek tilining frazeologik va paremiologik sistemasiga xos erkak va ayol tushunchalarining gender, pragmatik, kognitiv xususiyatlari, gender stereotiplarning o'zbek frazeologiyasidagi tavsifi, o'zbek paremiyalarining gender tahlili, ularning ingliz tilidagi ifodalari bilan o'xshash yoki noo'xshash jihatlari haqida fikr yuritadi. Jumladan, "Gender munosabatlarini o'rganish mamlakatimizda davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan, chunki gender muammosi ma'naviyatni yuksaltirish, o'zlikni anglash, inson haq-huquqlarini poymol etmaslik kabi masalalarni ifodalaydi" - deya gender tilshunosligining aynan bugungi kundagi rivoji nechog'li ahamiyatli ekanligi ta'kidlanadi.

Gender lingvistikasiga jiddiy e'tibor f.f.d., prof. Muhabbat Qurbonovanning tadqiqotlarida ham kuzatiladi. 2011-yilda chop etilgan "(O'zbek tilshunosligi.

Mamlakatimiz innovatsion taraqqiyoti ko'zglasida" nomli ilmiy maqolalar to'plamida S.Boymirzayeva bilan hamkorlikda "Tilshunoslikda gender tadqiqotlar" hamda "O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari" respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari ilmiy to'plamida N.Rajabova bilan hammualliflikda "Diskursning gender xususiyatlari" nomli ilmiy maqolalari o'rin olgan. Bu kichik tadqiqotlarda tilshunoslikda gender yo'nalishning tadrijiy taraqqiyot yo'li, shu yo'nalishning paydo bo'lishiga turtki bo'lgan g'oyalar va ilmiy xulosalar, sotsiologiya, psixologiya va boshqa fanlarning tilshunoslik bilan umumiy tahlil usullarining paydo bo'lishi va ularning yangi yo'nalishlarga asos bo'lib xizmat qilishi haqida fikr yuritilgan. Ayniqsa, "Tilshunoslikda gender tadqiqotlar" maqolasida Muhabbat Qurbonova til va gender munosabati, jahon ilmiy maydonida gender atamasining ma'nolari, g'arb va rus tilshunoslarining bu yo'nalishdagi muhim ishlarini sanash bilan birga genderologiyaning umumlingvistik mohiyatini aniqlashga harakat qiladi. Dastlabki genderolingvistik tadqiqotlarda til vositalarining gender xosslariga ko'proq e'tibor berilgan bo'lsa, hozirgi kundagi gender tadqiqotlarda erkak va ayollarga xos bo'lgan "lingvistik assimetriya"ni aniqlash va uning ijtimoiy jins tushunchasi bilan munosabatini belgilashga qaratilgani haqli ravishda bayon etilgan. Har ikkala maqolada ham muallif gender tilshunosligining milliy xususiyatlari mavjudligini ta'kidlaydi.

Shu bilan birga gender tilshunoslik tadqiqiga bag'ishlangan bir qator ilmiy maqolalar tadrijini ham kuzatishimiz mumkin. Masalan, "O'zMU yosh tadqiqotchilari ilmiy ishlari" (Toshkent, 2004) to'plamida nashr qilingan M.A.Qurbonovanning "Grammatik jins va biologik jins tushunchalari talqini xususida" maqolasida J.S.Nesfildning "Jins otlarning ma'nolariga ko'ra farqlanadi. Erkaklik jinsidagi (мужской пофl)dagi otlarga so'zlar ma'lum darajada kuch, vahshat kabi ma'nolarni, ayollik jinsini ifoda etuvchi so'zlar muloyimlik, nafislik, g'amxo'rlik kabi ma'nolarni anglatishi kerak"⁵ degan fikri iqtibos sifatida o'rinli keltiriladi. Maqolada muallif grammatik (formal) va biologik (real) jins tushunchalarini bir-biridan farqlash zarurligi, ular tilda so'zlarning mazmuniy hamda shakliy jihatlariga bog'liqligini misollar yordamida izohlashga harakat

qiladi. Ayni shu ilmiy to'plamda jurnalistika fakulteti magistranti Z.Tadjiyevaning "Гендерная проблематика в прессе" maqolasi ham o'rin olgan. Magistrant o'z kichik tadqiqotida bugungi kun matbuotida erkaklarga qaratilgan maxsus nashrlar va ayollarni qiziqtiruvchi alohida gazeta va jurnallar, maxsus u yoki bu jins vakillari e'tiborini tortuvchi rubrikalar, ommaviy axborot vositalarida qo'llanilayotgan so'zlarning gender jihatdan xoslanganligini "Xalq so'zi", "Правда Востока" hamda "Oila va jamiyat" gazetalari misolida o'rganib, o'z mulohazalarini bayon qiladi.

O'zbekiston davlat jahon tillari universitetida 2011-yilda "Jahon adabiyoti" fanini o'qitishning dolzarb muammolari" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi to'plamiga kiritilgan N.M.Yuldashovaning "Тендерные аспекты при изучении зарубежной литературы" va Sh.R.Sultonovaning "Badiiy asarlarda ayollar nutqining ta'sirchanligini ifodalash vositalari" nomli maqolalarida ham gender xususiyatlar o'zbek tili materiallari misolida tadqiq qilinadi.

Lingvistikada gender masalalarga e'tiborning kengayib borishini biz 2013-yilda chop etilgan "Tilshunoslikning dolzarb masalalari" (ilmiy maqolalar to'plami, VI kitob) to'plamida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Mazkur to'plamda gender masalalariga alohida "Genderologiya" bo'limi ajratilgan bo'lib, unda N.Bekmuhamedovaning "Tanishuv e'lonlarida uchraydigan xulq stereotiplarining gender aspekti xususida", B.Yo'ldoshev va K.Rajabovalar hammuallifligida yozilgan "Shaxs tavsifi uchun qo'llanuvchi zoonimlarning gender xususiyatlariga doir"⁷, M.Isayevaning "Badiiy dialogik nutqda qo'llanuvchi ba'zi vulgarizmlarning gender xususiyatlari haqida" deb nomlangan maqolalari o'rin olgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, o'zbek tilshunosligida ma'lum darajada gender lingvistikasi sohasida izlanishlar olib borilmoqda. Tadqiqotlarning asosan qiyosiy planda ekanligi, genderning faqat o'zbek tiliga xos og'zaki va yozma shakli alohida o'rganilishi va tahlil qilinishi galdagi vazifa sifatida bugungi tilshnoslar oldida turgan dolzarb masalalardan biridir.

⁷ Nesfield J.C.English Grammar. London. 1916. P. 15.

Bob boyicha xulosalar

Biz mazkur "Tilshunoslikda matnning o'rganilishi muammosi" deb nomlangan I bob bo'yicha fikrlarimizni umumlashtirgan holda quyidagi xulosalarga keldik:

1. Bugungi kunda jahon tilshunosligida matn va uning lisoniy tabiatini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar XX asr oxirlaridan amalga oshirila boshlandi. XX asrning 2-yarmida tilshunoslikda yangi yo'nalish - "Matn tilshunosligi" paydo boldi.

2. Hozirgi paytga kelib, o'zbek tilshunosligida matn muammolarini tadqiq etishda salmoqli yutuqlarga erishildi hamda lingvistikada "Matn tilshunosligi" yo'nalishining mavqeyi yanada mustahkamlandi.

3. Badiiy matn ham shaklan, ham mazmunan mutlaqo o'ziga xos bo'lgan murakkab va serqatlam estetik butunlikdir.

4. Badiiy matnning til xususiyatlari tekshirilayotganida undagi har bir hodisaga makon va zamon birligi tushunchasini hisobga olib yondashish kerak.

5. Gender tushunchasi erkak va ayol o'rtasida nafaqat biologik farqni, balki jamiyatning jinsiy taqsimotida ijtimoiy va madaniy tavsiflarni toliq qamrab oladi. Erkak va ayollarga tegishli ijtimoiy bog'liqlik, xulq-atvor va o'ziga xos stereotiplarda ifodalanadi.

6. Inson jinsda nafaqat fiziologik jihatdan farqlanadi, balki uning atrofida bilan muomalasi, nutqi, va, hatto, dunyoqarashida ham jinsdagi o'ziga xos, farqli yoki mushtarak jihatlar namoyon bo'ladi. Ularni ilmiy tadqiq qilish gender tilshunosligining yanada boyishi va rivojlanishiga xizmat qiladi.

7. XX asrning 90-yillariga kelib dunyo tilshunosligida gender tilshunosligi borasida izlanishlar olib borish qizg'in tus oldi.

II BOB. BADIY MATNNING GENDER TADQIQI

2.1. Insonga xos tashqi ko`rinishni ifodalovchi gender stereotiplarning aks etishi

XX asr ilm-fanga kirib kelayotgan gender tadqiqotlarda ikki jinsning o'ziga xos va mushtarak tomonlari tadqiqi turli sohalar, jumladan, iqtisodiyot, huquqshunoslik, pedagogika, sotsiologiya hamda tilshunoslik kabi fanning azaliy tarmoqlari negizida yangi bir yo'nalish sifatida rivojlanmoqda. Gender tilshunosligining asosiy tushunchalaridan biri gender stereotiplari atamasi hisoblanadi. Gender stereotiplari - bu ayol yoki erkakka xos barcha xususiyatlar tizimidir. O'zbek tiliga xos bo'lgan bunday qoliplar yoki klishelami badiiy asarlar matnini, xususan, "Shaytanat" qissasi misolida o'rganib, ikki asosiy turga ajratib tahlil qilishni maqsadga muvofiq deb topdik:

1. Tashqi ko'rinish bilan bog'liq gender stereotiplari;
2. Xarakter xususiyati bilan bog'liq gender stereotiplari.

Asarda insonni tashqi ko'rinishi orqali jinsda farqlovchi bir qator nutqiy birliklar, formulalar mavjud bo'lishi mumkin. Muhim ahamiyatga ega bo'lgan gender stereotiplar tizimiga qahramonning nutqi, ismi, laqabi yoki shaxsini ifodalovchi belgilar kiradi. Ammo matni o'rganayotganda bevosita ismini o'qimasdan yoki bilmasdan ham qahramonning ayol yoki erkak ekanligini anglatuvchi tashqi belgilar mavjud. Bunday tashqi belgilarga yuz tuzilishi, ifodasi, qad-qomat, tanna a'zolari tuzilishi, ovoz va kiyim-kechak, shuningdek boshqa omillarni kiritish mumkin. Asarda uchraydigan gender stereotiplarni ikki turga ajratib ko'rib chiqamiz:

1. Erkaklarga xos gender stereotiplar.
2. Ayollarga xos gender stereotiplar.

Erkaklarga xos tashqi ko'rinishni aks ettiruvchi gender stereotiplarga quyidagilar kiradi:

- a) yuz a'zolari qismi ifodasi;

- b) tana a'zolari qismi ifodasi;
- c) xarakter ifodasi;
- d) xatti-harakat ifodasi.

Erkaklarning yuz a'zolari qismi ifodasini aks ettiruvchi gender stereotiplariga quyidagilar kiradi: *burgut ko'z, qirg'iy ko'z, lochin ko'z, o'tkir nigohli, burni katta, burgut burun, yuzi yalpoq, tirtiq, yonoqlari bo'rtib chiqqan, labi do'ddaygan, qoshlari qalin, jingalak sochli*, kabi. Masalan, *Bu qoraqosh yigit ko'zlarini sal suzib qarasa, uncha-muncha ayol zoti dosh berolmay qolardi* (I kitob, 17-b.); *Burni biroz puchuq, yuzi dumaloqdan kelgan, qalin qora qoshli odam xunuk ko'rinsa-da, bejirim burun, bejirim lab, bejirim yuzli odamlarga nisbatan istaraliroq edi.* (I kitob, 29-b.); *Giyohvand yigitlardan birining pastki labi osilgan, ko'zlari chaqchaygan, ikkinchisining qarashlari sovuq, o'ng yuzida uzun tirtig'i bor edi* (III kitob, 210-b.); *Videobar og'asi, chaqchaygan ko'zlaridan biron-bir ma'no uqish mushkul bolgan, qalin mo'ylovi turtib chiqqan tumshug'iga husn berish o'rniga battar xunuklashtirgan barzangi yigit...* (I kitob, 63-b.).

Erkaklarning tana a'zolari qismi ifodasini aks ettiruvchi gender stereotiplariga quyidagilar kiradi: *boyni yo'gon, tepakal, qanshari pastroq, davangirday, shopmo'ylov, hamma yog'i yung, ingichka mo'ylov, cho'qqisoqol, qo'ng'iz mo'ylov, sersoqol, alpqomat, bahaybat devday, barzangi, gavdali, oyoq-qoli uzun, mitti, ixchamgina, davangirday, beli baquvvat, xushsurat, ko'rimsizgina, fildek, polvon, pahlavon, buqaday* kabi. Misol uchun, *Bu xirildoq ovoz boshiga gurzi bolib urilib, sapchib tushdi* (I kitob, 7-b.); *Bu xushsurat yigit, xotinini ojdirib qamalib ketganidan key in ham shuhrati so'nmagan...* (III kitob, 17-b.); *U uch boshli ajdarhoni yengish qasdida chiqqan ulovsiz, yarog'siz pahlavon holidi edi.* (II kitob, 201-b.); *Saidqimorboz vodiya beli baquvvat yigitlardan edi.* (II kitob, 24-b.); *... qishloqqa tepakal bir o'g'is jingalak sochlari oqarib ketgan bir o'zbek bilan kelib, Zohidni surishtirdi.* (III kitob, 69-b.); *...choyni ichib ulgurmay, jussasi kichik, eti ustixoniga yopishgan, qaldirg'och mo'ylavi o'ziga yarashgan odam ko'rindi. ... Ozg'in, chayir bolgani uchun Kesak polvon, deb atashgan, desangiz, yanglishasiz.* (I kitob, 64-b.); *Kesak polvon mushtlashguday bo'lsa mushukday sapchib, uch-to'rt*

davangirday yigitga bas kelardi. (I kitob, 65-b.).

Erkaklarning xarakteri ifodasi orqali aks ettiriluvchi gender stereotiplariga quyidagilar kiradi: *boshi buzuq, badjahloq, halimgina, xunxo'r, mard, cho'rtkesar, mishiqli, chapdast, chaynalmasdan erkakchasiga, loqayd, musulmonsheva* kabi. Misol tariqasida: *Sen bir boshi buzuqning marhamati bilan menga ozodlik bermoqchi bolibsan.* (IV kitob, 133-b.); *Men xunxo'r odamman..* (V kitob, 210-b.); *Odamni olimga hukm etganida yuragi jiz etib qo'ymaydigan Asadbekning uyda musulmonsheva bolishi siz uchun g'alati tuyulishi mumkin.* (I kitob, 27-b.); *Bu qanaqasi, mishiqli boladay ping'illab qoldimmi?* (II kitob, 11-b.); - *Hofiz, chaynalmasdan erkakcha gaplashaylik.* (IV kitob, 127-b.); *Prokuratura xodimlari uning ko'ziga loqayd to'ralar sifatida ko'rindi.* (III kitob, 119-b.); *Idorada qorovullik qiluvchi yosh, chapdast yigitlar barcha ishni vaqtida aniq bajarilishini ta'minlaydilar.* (I kitob, 62-b.).

Erkaklarga xos xatti-harakatlar ifodasini namoyon etuvchi gender stereotiplarga quyidagilar kiradi: *irg'ib turmoq, mushlashmoq, qitmirlilik qilmoq, yotqizib-turgazmoq, ko'z qismoq, aysh qilmoq, maishat qilmoq* kabi. Masalan, *U suyunganidan irg'ab turib, tashqariga yugurib chiqishi kerak edi.* (I kitob, 9-b.); *Umrini maqtov eshitish-u chiroyli qiz-juvonlar bilan aysh-ishrat qilishga tikkan idora boshligani Xolidiy emas, balki...* (II kitob, 180-b.); *Anvarday cho'rtkesar olimning bahridan o'tish Xolidiyga cho't ekanmi?* (III kitob, 113-b.); *Kimgadir qitmirlilik qilishim kerak-ku?* (IV kitob, 55-b.); *Asadbek ikkita gapni yoqtirmaydi, - dedi Elchin ovozini birparda ko'tarib, qat'iyroq buyruq ohangida* (I kitob, 17-b.); *Uchquduqda ekanida qamoq ahlini yotqizib-turg'izadigan mahbuslar unga ozor berishmasdi* (II kitob, 91-b.); *Bu mahalla tinch, yigitlar yilda bir-ikki marta mushlashishmasa, jinoyatdan ancha yiroq edi* (V kitob, 178-b.); *Televizorni dastlab ko'rgan mahalda g'uncha labli qizga ko'z qisib, imlab qo'yib bir hafta o'zicha xursand bo'lib yurgan odamning o'g'li...* (I kitob, 59-b.); *Kimdir tuni bilan televizor ko'rib, kimdir ulfatlari bilan to'yib ichib, kimdir jononlar bilan toyib maishat qilib, endi hordiq chiqarardi* (III kitob, 82-b.); *Yaktagi ustidan qo'shbelbog' bog'lagan o'rta yashar kishi uning e'tiborini tortdi* (IV kitob, 123-b.).

Demak, erkak kishiga xoslikni bildiruvchi asosiy tashqi belgi xususiyatlarga gavdaning ayolnikiga nisbatan yirik bo'lishi, yelkalarining keng bo'lishi, oyoq-qo'lning baquvvat va uzun bo'lishi, yuz tuzilishi ayolnikidan tubdan farq qilishi, asosan, soqol-mo'ylovning mavjudligidir. Bundan tashqari, faqat erkaklargagina xos bo'lgan xarakter xususiyati hamda muayyan xatti-harakatlar erkaklikning bosh va muhim ifodasi sifatida adib tomonidan qahramonlar tasvirida qo'llaniladi. Ana shu o'ziga xosliklar erkaklarga xos bo'lgan gender stereotiplardir.

Ayollarga xos tashqi ko'rinishni aks ettiruvchi gender stereotiplar erkaklarga xos bo'lgan stereotiplardan katta farq qiladi. Ularga quyidagilar kiradi:

- a) yuz a'zolari qismi ifodasi;
- b) tana a'zolari qismi ifodasi;
- c) xarakter ifodasi;
- d) xatti-harakat ifodasi.

Ayolning yuz a'zolari qismi ifodasini aks ettiruvchi gender stereotiplariga quyidagilar kiradi: *qora qosh, qora ko'z, jodu ko'zli, xumor ko'z, ohu ko'z, bodom qovoq, qoshi kamon, oydek, kulgich, oppoqqina, parichehra, g'uncha labli, qizil olmaday, popukday, qirmizi yanoqli, gulyuzli, uzun kipriklar, qaldirg'och qanotidan nusxa olgan qoshlar, bejirim lablar* kabi. Masalan, *Achomlashgan uzun kipriklar pastki qovog'ga soya tashlagan, bejirim lablari qimtilgan, qaldirg'och qanotidan nusxa olgan qoshlari esa taranglashgan* (I kitob, 8-b.); *U deraza ortida bir parichehra qizni ko'rdi* (II kitob, 80-b.); *Kesakpolvon bo'y yetgan qizining yuzlaridan chimdib, "popuk" deb erkalardi* (I kitob, 142-b.); *Hamshira kulganida yuzidagi kulgichlari chiroyli bo'lib ketardi* (III kitob, 77-b.); *Bu kuchdan juvonning qirmizi yanoqlari yanada qizarib ketdi-yu, o'ng'aysizlanib, yuzlarini kaftlari bilan to'sdi* (IV kitob, 176-b.).

Ayollarning tana a'zolari qismi ifodasini aks ettiruvchi gender stereotiplariga quyidagilar kiradi: *oppoqqina, do'mboqqina, do'ndiqcha, bo'liq ko'krakli, sarvqomat, sochlari uzun, jamalaksoch, mallasoch, gohlikkina, nozik bo'yni, lo'ppigina, oyoq-qo'li chaqqon, qo'li gul, durkun ko'krakli, ninachidek ozg'in badan, till bir qarich* kabi. Misol uchun, *U shunday deb do'mboqqina,*

oppoqqina tabibboshiga ko'zlarini lo'q qildi (I kitob, 16-b.). *Biri biridan shirin qizlar mashinaga ildam chiqib o'tirishadi* (II kitob, 62-b.); *Onasi - ellik yoshlarga borgan, faqat bu dunyo bilan emas, balki go'zalligi bilan ham xayrlashishga shoshmayotgan qo'xlikkina ayol edi* (III kitob, 185-b.).

Ayollarning xarakteri ifodasi orqali aks ettiriluvchi gender stereotiplariga quyidagilar kiradi: *husnda tanho, sohibjamol, jonon, loabar, shirin, noshud, mushfiq, yengiltak, suyuqoyoq, jodugar, xushro'y, sharmanda, ma 'suma, hajiqiz, tug'mas, mute, juvon, malika, onasi o'pmagan, baodob, farishtaday oqko'ngil* kabi. Masalan, *Agar tug'mas xotinlar delegatsiyasi chet elga boradigan bo'lsa ham bu odam ro'yxatning boshida turar edi* (II kitob, 122-b.); *Eng loabar qiz ham unga jon-jon deb tegishi mumkin* (I kitob, 21-b.). *Elchin "jodugar kampirga uylanyapman" deganida Anvar bunchalik hayratlanmas edi* (I kitob, 21-b.); *Shu bois qizning yengiltaklik bilan qadam bosishiga ishonmasdi* (III kitob, 66-b.); *"Bolalarni o'zingga o'xshatib mute qilib qo'yma" derdi* (I kitob, 27-b.); *... har sahar turib, samovar qo'yib erini kutgan mushfiq ayol haqida keyinroq so'z ochaman* (I kitob, 27-b.); *Sen hajiqizning ishini qilding* (III kitob, 200-b.); *- He noshud, - Asadbek shunday deb g'ijindi* (II kitob, 29-b.); *Deraza yonidagi kursida yoshjuvon boshini ushlab o'tiribdi* (V kitob, 187-b.); *Ular shaharga dong'i ketgan odamning xotini dur-u gavharlarga ko'milib yashaydigan malika deb o'ylashganmi, ...* (I kitob, 204-b.); *Shunday do'xtirlar borki, kerak bo'lsa o'nta tuqqan ayolni ham onasi o'pmagan qizga aylantirib qo'yadi* (III kitob, 201 -b.).

Ayollarga xos xatti-harakatlar ifodasini namoyon etuvchi gender stereotiplarga quyidagilar kiradi: *ohista qadam tashlamoq, hurkib yashamoq, lallaymoq, chimirilmoq, tug'moq, ko'kragini tutmoq, jon-jon deb tegishi mumkin, bevalikning taxir oshini totmoq, chimirilmoq, yuzini chetga burish, cho'chib tushmoq, jilmaymoq, ohista, noz-u karashma qilmoq, tegmoq, anqaymoq, kaltakdan qo'rqib yashardi, yengil qadam bosmoq, uzib olmoq* kabi. Misol tariqasida, *Hamshira kulib, yuzini chetga burdi* (III kitob, 24-b.); *U o'zini chindan ham osmondan tashlab yuboradiganday tuyulib, cho'chib tushdi* (V kitob, 187-b.); *Tabibboshi malol kelganini yashirmay chimirilib qo'ydi* (I kitob, 17-b.); *Olti yildan*

beri bevalikning taxir oshidan bezgan ayol uchun birgina shunday qarash yetarli edi (I kitob, 17-b.); Xotini esa eshikni ohista, xuddi sindirib qo'yishdan avaylaganday ochdi (V kitob, 107-b.); Shu bois erining bir kunmas - bir kun qattiq do'pposlab qolishidan qo'rqib yashardi (II kitob, 122-b.); ...ikkinchi o'g'lini tug'ib chiqqanida eri qamalganini eshitgan,... (III kitob, 203-b.). "Bu lallaygan xotin eplab bir bahona o'ylab topolmasa..." (IV kitob, 55-b.). Men anqayib turaverdim (I kitob, 43-b.).

Demak, biz tahlilga tortgan misollar faqat ayollarga xos tashqi ko'rinish va xarakterni ifodalovchi nutqiy birliklardir. Ma'lumki, ayol va erkak tanasi o'ziga xos tuzilishga ega, ana shu farqlanuvchi omillar badiiy matnda o'z ifodasini topgan. Adib ayol obrazini tasvirlashda nozik va sarvqomat, jozibador va latofatli, qoshko'zlarida erkakni sehrlab qo'yishga qodir kuch yoki jodusi bor, g'uncha dudog" va qirmizi yanoq, mayin va shirali ovoz sohibasi degan go'zal ta'riflardan foydalanadi. Ana shu belgi va ta'riflar bevosita ayollarga xos bo'lgan gender sereotiplarni shakllantiradi.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash lozimki, erkak va ayolning nutqi, dunyoqarashi, madaniyatidagi tafovutlarning tildagi ifodasi gender tilshunosligining muhim jihatlaridan biridir.

2.2. Murojaat shakllari va mulozamat - manzirat ifodalovchi birliklarning gender xoslanishi

Azal-azaldan o'zbek xalqi o'zining mehmondo'stligi, yaqinlariga mehr-oqibatligi, xushmuomalaligi bilan alohida ajralib turadi. Kishilar yaqinlarining boshiga og'ir musibat tushganida ham, shodiyona yoki quvonchli kunlarida ham bir-birlarining ko'nglini ko'taruvchi, yupatuvchi, qutlov so'zlarini muloqot jarayonida keng qo'llaydilar. Ayni shu madaniy xususiyat adibning o'lmas asarida mahorat bilan ochib berilgan. Bunday so'zlar mulozamat-manzirat leksikasi, ya'ni, iltifot ifodalovchi nutqiy birliklar deyiladi. Mulozamar-manzirat ifodalovchi shakllar kishilar o'rtasidagi qarindoshlik, do'stlik va yaqinlik munosabatlarini mustahkamlaydi. Bunday munosabatlar fatik kommunikatsiya termini bilan yuritiladi.

Fatik kommunikatsiya termini ilk bor ingliz etnologi B.Malinovskiy tomonidan qo'llanilgan bo'lib, mulozamat (manzirat) ko'rsatish funksiyasini ifodalaydi. Bu atama lotincha "gapirish" ma'nosini bildiradi, ba'zan uning o'rnida "sotsiativ" so'zi ham ishlatiladi .

(O'zbekning kundalik hayotini mulozamat-manzirat shakllarisiz tasavvur qilish qiyin, shunday ekan, T.Malik ham o'z qissasida bu hodisani mahorat bilan tasvirlab beradi. Chunki o'zbekning nutqi bunday so'zlarsiz jo'n, rasmiy, hatto, qo'pol bo'lib qoladi. Tildagi mulozamat-manzirat shakllarni ishlatilish o'rniga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. So'rashish, ko'rishish va xayrlashish jarayonida ishlatiladigan mulozamat shakllari.
2. To'y-hasham, mehmondorchilik va boshqa shodiyona kunlarda ishlatiluvchi mulozamat shakllari.
3. Aza-motam yoki qayg^xuli vaziyatlarda ishlatiladigan mulozamat shakllari.
4. Nutqda doim iste'molda bo'lgan barcha boshqa vaziyatlardagi mulozamat-manzirat shakllari. Mulozamat-manzirat shakllarining ifodalanishini jinslar nisbatiga ko'ra:

- a) ayollarga xos mulozamat-manzirat shakllari;
- b) erkaklarga xos mulozamat-manzirat shakllari;
- c) ayollar va erkaklar nutqida birdek qo'llanishda bo'lgan neytral mazmundagi mulozamat-manzirat shakllariga ajratamiz.

Fatik kommunikatsiya jarayonida adresant va adresatlarning jins jihatidan farqlanishi sodir bo'ladigan nutqiy vaziyatda yaqqol aks etadi. Jumladan, ayollar nutqini mulozamat-manzirat shakllarisiz tasavvur etish imkonsiz, chunki bunday so'zlar ayollar nutqining shirin, muloyim bo'lishini ta'minlaydi. Ayniqsa, o'zbek ayoli bunday so'zlarga kundalik turmush tarzida deyarli doim murojaat qilib turadi. Erkaklar nutqida esa bu holat birmuncha passiv amalga oshadi. Ammo "Shaytanat" asari qahramonlari, aksariyat, erkak jinsiga mansub bo'lganlari uchun ham bunday qat'iy fikr aytishdan yiroqmiz, sababi, erkaklar nutqida ham mulozamat-manzirat shakllari yetarlicha o'rin tutishini ko'ramiz.

So'rashish jarayoni, avvalo, salomlashishdan boshlanadi. Ayollar va erkaklar salomlashish tarzi bir-biridan katta farq qiladi. Salomlashish turli ijtimoiy tabaqaga mansublikka, yashash manzili (qishloq yoki shahar)ga, muayyan ruhiy holatga, kim bilan so'rashayotganiga ko'ra, shuningdek boshqa muloqot vaziyatlariga qarab ham turlicha amalga oshirilishi mumkin. Salomlashish jarayonida noverbal vositalardan ham unumli foydalaniladi. Shuningdek, turli yoshdagi kishilar salomlashishlari yoki ko'rishishlarida ham o'zaro katta farq bor.

Eng avvalo, salomlashish turlari haqida gapirar ekanmiz, erkaklarning erkaklar bilan salomlashishi hamda erkaklarning ayollar bilan salomlashishini alohida guruhga ajratamiz. Misol tariqasida: *Jamshid o'zbeklarga xos lutf bilan salom berib, "Siz falonchi akamisiz?", "Sizni falonchi akam yo'qlayaptilar" deb latta chaynashni yoqtirmas edi. Eshik qiya ochilib, Elchin ko'inishi bilan "Sizni Bek akam chaqiryaptilar" dedi-yu mashinasi tomon yurdi. (I kitob, 34-b.) – Og'ayni, tanishib olaylik, ismingiz nima edi? - Elchin bu yigitni avval yaxshi tanigan-u, shu damda ismini unutib qo'yganday so'radi. (I kitob, 35-b.) - Keyin... keyin, bir gap bolar... - Elchin shunday deb, xayrlashish uchun qo'l uzatdi. (I kitob, 155-b.) Asadbek ulardan hech mahal hol-ahvol so'ramasdi Ikki oyoqda yuribsanmi*

- *bas, ahvoling yaxshi, derdi. Shuning barobarida birovning hol so'rashini ham yoqtirmas edi. Tobi qochib qolgan kezlari uning odatini bilmagan odam: "Tuzukmisiz?" deb so'rasa, "Ha, o'lishim kerakmidi?" degan shirin javobni eshitardi.* (I kitob, 165-b.) Misollardan ma'lum bo'ladiki, erkaklar o'zaro salomlashganda, ko'rishganda yoki xayrlashganda ularning nutq odobida bu ishni alohida lutf-u nazokat bilan amalga oshirishga ishtiyoqning yo'qligi erkaklar salomlashishidagi o'ziga xoslikni belgilaydi.

Erkaklar o'zaro so'rashishganda ham muayyan muloqot me'yorlariga amal qiladilar. Misol tariqasida *"Assalomu alaykum, salom berdik, salomlar bolsin, yaxshimisiz, omonmisiz, qalaysan, bormisan, o kimni ko'ryapman"* kabi birliklarni keltirishimiz mumkin.

Erkaklar bilan ayollar so'rashishlari haqida to'xtaladigan bo'lsak, bu jarayon ham o'zbeklarga xos odob-axloq qoidalariga qat'iy rioya etilgan holda bo'lib qoladi. Ayollarning o'zaro salomlashishlari - bu alohida mavzuiy guruh bo'lib, o'zbek nutq va muloqot odobidan kelib chiqqan holda uning naqadar boy manbaga asoslanishini ta'kidlashimiz zarur. Biroq asar bayonida bosh qahramonlar erkaklar bo'lgani uchun asosiy e'tibor ularning murojaat shakllariga qaratiladi. Ayollarda bu nutqiy vaziyat quyidagi hollarda uchraydi: *Hozir oshxona ostonasini hatlab chiqdi-yu, qo'rquvdan pirpirayotgan ko'zlarini eriga tikib, salom berdi. So'ng: - Yaxshi keldingizmi, adasi, - dedi. Bu gapini o'zigina eshitdi. Qo'rqibgina, astagina aytolgan so'zlar havoga singib ketdi.* (II kitob, 121- b.) - *Menman, oyi, assalomu alaykum. - Voy, bolaginamdan aylanay, kelgan bo'lsang o'rgilay, eson-omongina keldingmi, jon bolam, - u shunday deb o'rnidan turmoqchi bo'ldi.* (III kitob, 145-b.)

So'rashish jarayonining keyingi bosqichida suhbatdoshlar bir-birlarning hol-ahvoli bilan qiziqadilar. Odatda, o'zbek ayollari o'zaro uzoq so'rashishadi.

Nutqimizda turg'un bo'lib qolgan so'rashish qurilmalaridan yozuvchi ham unumli foydaladi. Masalan, *"Esonmisiz, omonmisiz, bormisiz, yaxshimisiz, sog"-omongina yuribsizmi, bardam-baquvvatmisiz, adam (yoki boshqa oila a'zolari so'raladi, ba'zan ularning ismi aytib so'raladi) yaxshimilar, yaxshi yuribdilar, yaxshi bo'lib qoldingizmi, opoq bolib qoldingizmi, uychilar tinchmi"* kabi. Bu

birliklar asar qahramonlari nutqining hayotiyiligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bunday nutqiy birliklardan mahorat bilan unumli foydalangan adibning yutug'i ham aynan shunda, deb o'ylaymiz.

O'z navbatida, ayollarning so'rashish vaziyati mavzuiy guruhlar ayollarning ayollar bilan ko'rishishlari, ayollarning erkaklar bilan ko'rishishlari kabi ikki katta guruhga ajratiladi. Ayollarning ayollar bilan salomlashish, so'rashish, ko'rishish yoki xayrlashish nutqiy vaziyatida qo'llovchi birliklar ayollarning erkaklar bilan ko'rishganda yoki salomlashganda qo'llaydigan birliklaridan farq qiladi.

To'y-hasham, mehmondorchilik va boshqa shodiyona kunlarda ishlatiluvchi mulozamat shakllarini o'rganar ekanmiz, ularning ham erkaklarning hamda ayollarning shunday nutqiy vaziyatda qo'llovchi birliklarini alohida ajratish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Xursandchilik vaziyati erkaklarda ham, ayollarda ham muayyan ijobiy kayfiyat bag'ishlovchi nutq birliklaridan foydalanishni taqozo etadi. Masalan, *Bir ko'chani changitib ulg'aygan yigitlar fotiha to yidan darak topishgan, ular uchun Afzalning harbiydan qaytgani bir shodlik bolsa, ulfatlaridan birining boydoqlik qo'rg'onini buzib uylanayotgani o'n shodlik edi.* (I kitob, 11-b.) - *Uylanyapsanmi? Qutlug' bo'lsin. Shuni oldinroq aytmayсанmi? - Asadbekning qizini olyapman, - dedi do'stiga tikilib.* (I kitob, 21-b.) *Xizmat restoran xodimlari-yu xodimalaridan ortmasa ham, "qamishdan bel bog'lab xizmat qilishni niyat etganlar" tinib-tinchishmasdi. To'y harakati ichkarida bo'lishiga qaramay, Asadbek turgan yerda ivirsishardi.* (I kitob, 216-b.) *Qiz kuyovnikiga ketar oldidan otasi huzuriga bosh egib keluvi, otaning esa duo qiluvi rasm edi. Zaynabni shu rasmga binoan boshlab keldilar, ammo o'z hovlisida emas, restoran ostonasida mast-alast nigohlar guvohligida duo qilmog'i lozim boldi U ko'p yaxshi niyatlarni diliga tugib qoygan edi. Qizining mo'minlik bilan bosh egib kelayotganini ko'rganidayoq hushi uchdi, tomog'iga bir nima tiqildi. ... fotihaga qol ochdi. Hayajon o'ylab qo'ygan gaplarini to'zitib yuborgan edi. ... "Baxtli bo'lgin, qizim ", deyishdan o'zga so'z topolmadi. Qiziga yaqinlashib, peshonasidan o'pdi.* (I kitob, 238-239-b). Ko'rib

turganimizdek, erkak kishi muayyan xursandchilik vaziyatida hayajon tufayli erkaklarga xos qat'iyatlilikni biroz bo'lsa-da yumshatishi hamda uning xatti-harakatlarida erkaklarga xos nazokat va samimiylik o'zgacha holatda namoyon bo'lishi mumkin.

To'y-hasham, mehmondorchilik, shodiyona kabi xursandchilik ruhi hukmron bo'lgan nutqiy vaziyatda ayollarning o'zlarini qanday tutishi yoki ayollarga xos tabiati qay holatda namoyon bo'lishini T.Malik "Shaytanat"da quyidagicha tasvirlaydi: *Sovchilar ishni pishirgan, ertaga qizning uyida non sindiriladi* (I kitob, 11-b.). *Hovli etagida "oshxona" nomi bilan zikr etiluvchi bostirmaning eshigi zorlanib ochilib, Nasiba chiqib keldi. U eri tomon bir-ikki qadam qo'ydi. So'ng nima qilarini bilmay tosh kabi qotdi. Keyin beixtiyor ravishda yugurib kelib, Sharifni quchoqlab oldi. ... Ular ilk marta yolg'iz qolib bir-biriga aytishga so'z topolmay iymenib o'tirgan kelin-kuyovga o'xshashardi* (III kitob, 109-b.) - *Voy, aylanay, sizdan, egachi, tanimabmiza, Keling boshqatdan ko'rishaylik. Esonmisiz, omonmisiz... Biz o'g'irlikka keluvdig-a...* (V kitob, 204-b.) *Sovchilik marosimi ham yuz, balki ming yillar davomida bir qolipga tushgan. Xotinlar o'zlarini qanday tutishni, nima deyishni yaxshi biladilar. Mana hozir Manzura: "Hali tayyorgarligimiz ham yo'q", dedi. Bu - qizimizni uzatishga rozimiz, ammo siz aytganday ertaga emas, balki indinga, degani. ... Lekin qizi bor odam noz qilmasa, "diplomatiya" qonun-qoidalari buziladi. Sovchilar uy sohibasining ko'nglini ko'taradigan bir-ikki gaplarni aytib, lutf ko'rgazib, o'rinlaridan jilishdi. Juvonlar biroz xijolat chekkach, biroz noz qilgan bolib, qog'oz xaltani olishdi. Bu ham diplomatiyaning bir qoidasi - rozilik alomatiga ishora. Ertaga bu juvonlar tugun ko'tarib kelishadi. Manzura patir nonlarni olib qoladi. Oqshomda erkaklar kelishadi.* (II kitob, 206-b.) Misollardan ma'lum bo'ladiki, o'zbek xalqi nutq odatida alohida olingan marosimlarda erkaklarning vazifalari, xatti-harakatlari hamda ayollarning vazifalari va har bir xatti-harakatlari izchillik bilan ishlab chiqilgan, adib aytganiday, yuz, balki ming yillar davomida shakllantirilgan. Shunday ekan, har bir jins vakillari o'z xoslik doirasidan chiqib ketmaydi.

Asarda ko'plab uchragan misollar orqali ajratilgan mavzuiy guruhlar orasida

aza-motam yoki qayg'uli vaziyatlarda ishlatiladigan mulozamat shakllari alohida o'rin egallaydi. Bunday vaziyatda erkaklar nutqiga xos bo'lgan mulozamat shakllari, bizning tasavvurimizda, ayollar nutqida kuzatiladigan shu vaziyatdagi mulozamat shakllariga nisbatan birmuncha tor doirada, deb o'ylashimiz mumkin. Chunki, odatda, erkak kishi boshiga biron tashvish tushsa, uni boshqa birovga bildirishi, undan qandaydir munosabat, ayniqsa, taskin kutishi mumkin emas. Lekin asar bo'yicha to'plangan misollar tahlili buning aksini namoyon qildi. Erkaklar ham qayg'uli vaziyatda o'z dardini ma'lum usullar orqali ifodalar ekan. Bu ifoda uning xatti-harakatlari bilan bir qatorda nutqida ham aks etadi.

-Yomonmas-ku, mozorimizdan avliyolar ketib qolishibdi... Odamlardan iymon ko'tarilganmikin... - He... tentak, shumi topgan gaping, nima ekan debman. (IV kitob, 61-b.) Hozir ham oshnasining gapni maydalashiga toqat qilolmadi: - Yorilsang-chi! - dedi u jerkib. - Mendan boshqa dardkashing bormi? ... Gapirish oson. "Yorilish" — xotinlarga xos. Erkak dardini aytguncha tolg'oq azoblarini boshidan kechiradi. (III kitob, 115-b.) Tilla tishlari sug'irib olingan odam ixrashlarini bas qilgan, ammo uning zorli ovozi Sharifning quloqlariga muhrlanib qolgan edi. Kap-katta erkak odamning soyishga mahkum etilgan buqaday o'kirishi, so'ng tul xotinday piqillab yig'lashi, keyin omonatini topshirishga qasd qilgan, so'nggi nafasleri bilan ingranayotgan bemor kabi ovoz chiqarishi faqat Sharifga atalganday edi. (I kitob, 104-b.) - Samandar ... oldimi? - dedi Jalil Asadning yengidan tortib. "Samandar o'ldi?!" "Samandar o'ldi..." Bu gap Asadning miyasiga to'qmoqdek urilib, tovonigacha zirillatib yubordi. Biroz nest bolib turdida, keyin uyga otilib kirdi. Asad ota o'rnida ota bolib ukasini so'nggi makonga qo'yib keldi. Qo'ni-qo'shnilar uni katta odamday ko'rib, ta'ziya izhor etishdi. (I kitob, 172-173-b.) - Sochimni bo'yab qoraytirishdan maqsad qaytadan yosharib gunoh qilish emas. Qora to'n motam ramzi bo'lgani singari, sochimni qoraytirishdan maqsad – o'tib ketgan yoshligimga motam tutishdir...

Biz misollarni berganda izohi bilan olishga harakat qildik, chunki bunday qayg'uli vaziyatning mohiyatini tushimtirish, dardning ko'lamini ochib berish uchun faqat bir gap yetarli bolmaydi. Erkaklar nutqida, xatti-harakatlarida ularning

kulfatga munosabatini adib mohirlik bilan ochib bera olgan.

Ayollar bunday qayg'uli vaziyatlarda o'zlarini nisbatan erkin tutishlarini bilamiz. Asar qahramonlari holatida ham bu yaqqol namoyon boladi. *Tongga yaqin onasining ingrayotganini eshitdi.* (I kitob, 8-b.) *Elchin birinchi kirganida "Oyijon!" deb o'zini himoya qilgan, jonholatda tipirchilagan qizni yenga olmadi. ... Keyingi safar qiz "Oyijon!" deb baqirganida Noilaning nolasini eshitganday bo'ldi.* (I kitob, 93-b.) *Jarangdor ovoz dohiyning olim topganini e'lon qilgach, radio yonida olirgan shop mo'ylovli erkak "voy, otam", deb yiglab yubordi. Bir yigit hushidan ketib shilq etib yiqildi. "Voy, endi nima qilamiz?" deb bir ayol chinqirdi.* (I kitob, 173-b.) *Chunki ayol yuksak madaniyat sohibasi edi. Bu gapdan dahshatga tushmadi, uvvos tortib yig'lab yubormadi. Indamay burildi-da, katta xona tomon yurdi... Ayol sigaret tutatdi.* (II kitob, 187-b.) *"Tug'moq boru, ko'mmoq yo'q ekan-da.... "* (II kitob, 188-b.)

Nutqda doim iste'molda bolgan barcha boshqa vaziyatlardagi mulozamat-manzirat shakllari haqida to'xtalar ekanmiz, asardan to'plangan misollardan namunalardan keltirib, bunday neytral vaziyatlarda erkaklarga ham, ayollarga ham birdek xos bo'lgan, yoki boshqacha qilib aytganda, jinsga ajratilmaydigan alohida nutqiy birliklarning talaygina ekanligini qayd qilamiz. Masalan, *G'animlari bilan har kun, har soat olishuvchi, har daqiqa biror falokat ro'y berishi mumkinligini hisobda tutib yashovchi odam noxush damlarda tez fikrlashga, tez xulosa chiqarishga odatlanadi.* (IV kitob, 24-b.) *Ayollarning sochi uzun, aqli kalta, deganlar, ularning ko'ngli sezgir bo'lishini hisobga olmagan bo'lishsa kerak. Xonadonlari boshi uzra yopirilib kelayotgan abri baloni erlardan avvalroq sezadilar. Sezadilar-u, uni qaytarishga ojizlik qiladilar.* (III kitob, 87- b.) *Asadbek nima gapligiga tushundi. "Bundan ko'ra o'ldirishgani yaxshiroq edi, - dedi o'ziga —o'zi, - bu shunchaki tasodif".* (II kitob, 127-b.)

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, asar matnida uchraydigan turli situativ vaziyatlarda erkaklar va ayollarning lisoniy ifodalari o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

2.3. Qarindoshlik asosidagi shaxs nomlarining gender xususiyatlari

O'zbek tilining boy imkoniyatlari insonga qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan shaxslarni turli nomlar bilan atash uchun keng ko'lamli manba bolib xizmat qiladi. Bunday nomlarda maskulinlik va feminlik belgilari yaqqol namoyon bo'ladi. Nutq jarayonida adresantlarning dunyoqarashi, xarakter xususiyatlari, ijtimoiy-madaniy sa'viyasi, atrofdagilar bilan munosabati ro'yobga chiqadi. Ayniqsa, apellyativ nominatsiyasida so'zlovchining tinglovchiga nisbatan salbiy yoki ijobiy munosabati bevosita aks etadi.

"Timing barcha vazifalari: kommunikativ, emotiv, aloqa o'rnatish, ijtimoiy funksiyalari so'zlovchi va tinglovchi orasidagi turli-tuman munosabati ami ifodalaydi. Murojaatning mazmunan har xil shakllanishi - quvonch, ta'na, qo'rqinch, gina, iltifot, nafrat kabi ma'no ottenkalari qo'shilgan holda ifodalanishi - eng avvalo, ijtimoiy muhit va sharoitdan kelib chiqadigan munosabatga bog'liq".⁷

Ingliz tilida "murojaat" ma'nosini ifodalovchi lingvistik termin sifatida ilmiy muomalaga kirgan. Nominatsiya, ya'ni, nom lotincha "nomination" so'zidan olingan bo'lib, tilda atash vazifasini bajaruvchi birliklarning hosil bo'lish jarayonidir". Demak, apellyativ nominatsiya - murojaat nominatsiyasi atamasi o'rnida ishlatiladi. Murojaat nominatsiyasi tilshunoslar tomonidan atroflicha tadqiq qilingan bo'lsa-da, bunday birliklarning jinsda farqlanishi, ayol yoki erkak nutqida qay tarzda amalga oshishi, ayniqsa, oilaviy masalalar gender tilshunosligining dolzarb masalalaridandir.

N.Ahmedova tadqiqotida quyidagi jihatlarga e'tibor qiladi: "Odatda, so'zlovchi tinglovchining mavqeyidan kelib chiqib, quyidagicha murojaatlarni ishlatish mumkin: ona, qiz, opa, singil, ayol, xodim, hamkasb, dugona, xola, amma, jiyan". Ushbu izlanishda ayol jinsiga nisbatan qo'llanuvchi qarindoshlikni bildiruvchi murojaat birliklari keltirilgan. Bulardan ba'zilari, masalan, jiyan yoki xodim kabi leksemalarda, aslida, jins farqlanmaydi, ya'ni, erkak uchun ham, ayol uchun ham umumiy nominativ birlik sifatida teng qo'llanadi.

Mazkur bo'limda oilaviy munosabatlar tizimida erkak va ayollar nutqi murojaat shakllarining Tohir Malik qissasida boy mazmunda hamda keng

ko'lamda alohida qalamga olinganiga amin bo'lamiz.

Ijtimoiy munosabatlar tizimida oilaviy munosabatlar o'ziga xos tadrijga ega. Biz nominatsiyaning bunday tadqiqini quyidagicha turlarga ajratib tahlil qildik:

1. Oilada yaqin qarindoshlik munosabatidagi shaxs nomlari.
2. Oilada nisbatan yaqin bo'lmagan qarindoshlik munosabatidagi shaxs nomlari.
3. Nominativ vazifa bajaruvchi laqab va taxalluslar.

Murojaat shakllari obyektning aniq yoki noaniqligiga ko'ra ikki turga ajratiladi:

- a) abstrakt murojaat shakllari (*ey, hoy, sen, siz*);
- b) konkret murojaat shakllari. Murojaatning bu turida ism, laqab, taxallus, insonga xos bo'lgan belgi-xususiyat bildiruvchi leksik, insonni atovchi nominativ birliklar murojaat shakli vazifasini bajaradi.

Oilada yaqin qarindoshlik munosabatidagi shaxs nomlariga quyidagilar kiradi: *ota, ona, ada, dada, oyi, ay a, aka, uka, opa, singil, o'g'il, qiz, xotin, er-xotin, bola-chaqa* kabi.

Erkak kishiga nisbatan qo'llanuvchi nomlar orasida, ota semasini ifodalovchi leksik birliklar, ayniqsa, alohida e'tirof etiladi. Otaga yaqin oila a'zolari tomonidan murojaat qilinganida, odatda, uni ismini aytib chaqirish hurmatsizlik hisoblanadi. Eriga *otasi, dadasi, dadajonisi, bobojonisi, buvasi, bovasi* deb murojaat qilishda "*farzandlarining otasi*", "*hurmat*", "*yosh pog'onasining yuqori bosqichiga mansublik*" va "*qarindoshik*", "*yaqinlik*" kabi semalar namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, o'zbek oilasida, odatda, ayol o'z eriga ismi orqali juda kam hollarda murojaat qiladi. Boisi, ayolning o'z eriga bo'lgan cheksiz hurmati, qadrlashi, shu bilan birga faqat sharq ayollarigagina xos bo'lgan nafaqat o'z turmush o'rtog'iga, balki oilaning boshqa a'zolariga ham andisha, xijolat yoki uyalish kabi tuyg'ularning ustunligidandir. Shu sababli xotin o⁴z eriga *odam, bu kishi, aka* (ismiga qo'shib), *begim, jonim, azizim* kabi murojaat shakllarini qo'llaydi. *Odam, bu kishi, aka* kabi leksik murojaatlarni, odatda, suhbatdoshlar davrasida ishlatsa,

begim, jonim, azizim kabi murojaat shakllarini o'zaro suhbatda, faqat er-xotin o'rtasidagina qo'llaydi.

Erkak jinsiga qaratilgan murojaat shakllarini quyidagi mavzuiy guruhlariga bo'lish mumkin:

- Chaqirish: - *birodar, ukam, o'rtoq, oshna, do'stim, og'ayni*.
- Mensimaslik, kinoya: - *kuyov to'ra, er, erkak, qariya*.
- Iltimos: - *azamat, toychoq, yaxshi yigit*.
- Yalinish: - *oka, okaxon, ukaxon*.
- Neytral shakllar: - *kuyovjo'ra, boshqon, marhum, xodim, rahbar*.

Ayol kishi erkakka nisbatan murojaatning mavhum shaklidan foydalanishi kuzatiladi: - *Turing, hoy, turing, qudalarinigiz kelishdi* (III kitob, 94-b.); - *Siz... o'shami?!* (I kitob, 226-b.) kabi.

Erkakning erkakka murojaati uning qayerda va kimga murojaat qilishiga qarab turli mazmuniy maydonlarni qamrab oladi: *oshiq, g'anim, "hazrati Azroil", "Choqsunla", a'yon, mahbus, alloma-yu donishmand, jo'raboshi, o'rtoq professor, ablah* kabi.

Oilada erkakning o'z ayoliga murojaati jarayonida ishlatiluvchi birliklarni "Shaytanat" asari qahramonlari misolida tahlil qilar ekanmiz, ularning naqadar boy manba bo'lib xizmat qilishini alohida ta'kidlashimiz o'rinli bo'ladi.

Ayolga o'z ismi orqali yoki shunchaki murojaat qilishda subyektning obyektga nisbatan quyidagi munosabati kuzatiladi:

- Chaqirish: - *Manzura, Nasib, Zaynabxon, Noilam, ayasi, onasi, oyijonisi*.
- Erkalash: - *Jonim, jonidan, azizam, malikam, asalim, go'zalim* kabi murojaat birliklarini qo'llash erkakning ayolga nisbatan yaqinligini, ijobiy emotsional munosabatini ifodalaydi.
- Mensimaslik, kinoya: - *Katta xolamning eri, ammamning buzogX ayol zoti, noshud, tovuqmiya* kabi shakllar kinoya ma'nosida ishlatiladi.

Ayol semasini ifodalovchi leksik birliklar bilan birga qo'llanuvchi sifatlovchilarni kuzatar ekanmiz, bu birliklarda murojaat etilayotgan ayol nisbatan

so'zlovchining munosabati yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, *yostiqdosh, rafiq, xotin, jonon* kabi lug'aviy birliklarda ayolga bo'lgan munosabat jufti halolidan tortib, boshqacha mazmundagi murojaatni ham ko'rishimiz mumkin.

Ushbu matnlarda belgi-xususiyat bildiruvchi leksemalar jinsni nomlovchi *xotin* leksemasi bilan birikma hosil qilgan. Chunki ayol doim erkak jinsiga nisbatan past pog'onada turgan, ayolga nisbatan "*sochi uzun, aqli kalta*", "*kalta o'ylaydigan*" frazeologik birliklar doim umumiy jinsga tegishli xarakterlovchi belgi sifatida oddiy so'zlashuvda ham, badiiy matnda ham aks etib kelgan.

Ayolga otasi ismini qo'shib aytish yoki xo'jayin deb murojaat qilish uning oiladagi mavqeyining birmuncha yuqoriligini, shuningdek, hurmatga sazovorligini bildiradi. Ayolga murojaat jarayonida murojaatning erkaklar tomonidan tabulanishi asarda juda kam uchraydi. Bunda erkak ayolga uning ismi, laqabi, taxallusi, belgi-xususiyatiga aloqador bo'lmagan turli shakliy ifodalardan foydalanadi: - *Tur, eshikni zanjirlab kel. — Keldingmi, hoy, senga aytayapman* kabi.

"Shaytanat" qahramonlari ayolga nisbatan murojaat qilganlarida juda ko'p hollarda "*hoy, ey, o'v, hay*" kabi abstrakt birliklarni qo'llaydilar.

Oilada nisbatan yaqin bo'lmagan qarindoshlik munosabatidagi shaxs nomlariga quyidagilar kiradi: *xola, amma, amaki, tog'a, tog'avachcha, amakivachcha, o'gay ona, o'gay o'g'il, nabira, nevara, kuyov, kelin, mullaka, qaynog'a* kabi.

Nominativ vazifa bajaruvchi laqab va taxalluslarni quyidagi mavzuiy guruhlariga ajratdik:

- Kasb-korga oid nomlar: *hofiz, tergovchi, muallim, dehqon, qassob, boshqon, tabibboshi, o'g'ri, yetuk mutaxassis, kenja shogird, militsioner, qorovul.*
- Ijtimoiy mavqedan kelib chiqib qo'yilgan hammada unvonga oid nomlar: *qori, so'fi, hojibuva, leytenant, kapitan, bek, mijoz, olim, rais buva, boyvachcha.*
- Laqab va taxalluslar: *Kesakpolvon, Chuvrindi, otarchi, "o'qilon", akademik, Shilimshiq, "xalq otasi", deputat, "xunasa", qishloqi, "bola", "qiyshiq", "Bo'tqa".*

Asar mazmun mohiyatidan kelib chiqqan holda bularga ko'plab misollar

keltirishimiz mumkin: *Videobar og'asi ko'zlari televizorda, xayoli ... - vino zavodi boshqoni Qilich Sulaymonovda edi* (I kitob, 63-b.); *O'zing do'xtir bo'lib olib, gerdayi-ib yuribsan. Yetti yot begona bolalarni olim qilib yubording* (I kitob, 147-b.); *Garchi asl ismi Orzubek bo'lsa-da, Asadbeklarning davrasida oddiygina qilib "deputat" deb yuritilardi* (II kitob, 166-b.); *Endi "Direktor bova, konfet bering" - denglar", derdi* (II kitob, 176-b.) kabi. Misollardan ko'rinib turibdiki, bunday shakllar asosan dialogik nutqda, ya'ni, asar qahramon nutqida ko'plab uchraydi.

Erkaklarni *hayvon* yoki *o'simlikka* qiyoslashga xos bo'lgan leksik birliklar talaygina: *Asadbek - yaralangan yo'lbars holiday odam - kim o'q uzganini endi bildi* (I kitob, 191-b.); *Asadbek ko'pincha uni "boqib olgan yetim toylog'im" deb mazax qilardi* (II kitob, 166-b.); *Bo'lishi mumkin, - dedi Hamdam. - Lekin bu ikki galvarsdan gap olaman deb ovora bo'lma* (I kitob, 47-b.); *Bekor aytibsan, itvachcha! - dedi Elchin xirillab* (I kitob, 182-b.).

Asarda bunday usulda hosil qilingan laqab va turli "nomlar" asosan erkak jinsiga mansub qahramonlarga nisbatan ishlatiladi. Lekin ayol jinsiga mansub shaxslarning laqab va turlicha taxalluslar bilan atalishi ko'p uchramaydi. Bunday holatda ayolning ijtimoiy mavqeyi shuni so'zlovchi personajga nisbatan past ekanligini anglatadi, bu, odatda, erkaklar tomonidan amalga oshiriladi. Masalan, - *he, ojiza, xayf senga, - deb ko'zlaridan g'azab uchqunlarini sochdi* (I kitob, 56-b.); *Men mish-mish orqalab yuradigan xotinmasman - dedi Jalil* (I kitob, 116-b.); *Jamshid buni tushunib darrov xipchabellarga imo qildi* (I kitob, 219-b).

Asardan to'plangan misollar shuni ko'rsatadiki, erkaklarga xoslangan murojaat shakllari ayollarga xoslangan murojaat shakllariga nisbatan anchayin keng va miqdor jihatdan ko'pligi bilan ajralib turadi.

Bob bo'yicha xulosalar

Ushbu bob bo'yicha quyidagi xulosalarga keldik:

1. O'zbek tilining boy imkoniyatlari insonga qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan shaxslarni turli nomlar bilan atash uchun keng ko'lamli manba bo'lib xizmat qiladi. Bunday nomlarda maskulinlik va feminlik belgilari yaqqol namoyon bo'ladi.

2. Erkak kishiga nisbatan qo'llanuvchi nomlar orasida ota semasini ifodalovchi leksik birliklar, ayniqsa, alohida e'tirof etiladi.

3. O'zbek oilasida, odatda, ayol o'z eriga ismi orqali juda kam hollarda murojaat qiladi. Boisi, ayolning o'z eriga bo'lgan cheksiz hurmati, qadrlashi, shu bilan birga faqat sharq ayollarigagina xos bo'lgan nafaqat o'z turmush o'rtog'iga, balki oilaning boshqa a'zolariga ham andisha, xijolat yoki uyalish kabi tuyg'ularning ustunligidandir. Shu sababli xotin o'z eriga *odam, bu kishi, aka* (ismiga qo'shib), *begim, jonim, azizim* kabi murojaat shakllarini qo'llaydi. *Odam, bu kishi, aka* kabi leksik murojaatlarni, odatda, suhbatdoshlar davrasida ishlatsa, *begim, jonim, azizim* kabi murojaat shakllarini o'zaro suhbatda, faqat er-xotin o'rtasidagina qo'llaydi.

4. Ayol semasini ifodalovchi leksik birliklar bilan birga qo'llanuvchi sifatlovchilarni kuzatar ekanmiz, bu birliklarda murojaat etilayotgan ayolga nisbatan so'zlovchining munosabati yaqqol namoyon boladi. Masalan, *yostiqdosh, rafiqqa, xotin, jonon* kabi lug'aviy birliklarda ayolga bolgan munosabat jufti halolidan tortib, boshqacha mazmundagi murojaatni ham ko'rishimiz mumkin.

5. Erkaklar o'zaro salomlashganda, ko'rishganda yoki xayrlashganda ularning nutq odobida bu ishni alohida lutf-u nazokat bilan amalga oshirishga ishtiyoqning yo'qligi erkaklar salomlashishidagi o'ziga xoslikni belgilaydi.

6. Erkak kishi muayyan xursandchilik vaziyatida hayajon tufayli erkaklarga xos qat'iyatlilikni biroz bo'ssa-da, yumshatishi hamda uning xatti-harakatlarida erkaklarga xos nazokat va samimiylik o'zgacha holatda namoyon bo'lishi mumkin.

7. O'zbek xalqi nutq odatida alohida olingan marosimlarda erkaklarning vazifalari, xatti-harakatlari hamda ayollarning vazifalari va har bir xatti-harakatlari izchillik bilan ishlab chiqilgan. Shunday ekan, har bir jins vakillari o'z xoslik doirasidan chiqib ketmaydi.

8. Neytral vaziyatlarda erkaklarga ham, ayollarga ham birdek xos bo'lgan, yoki boshqacha qilib aytganda, jinsga ajratilmaydigan alohida nutqiy birliklarning talaygina ekanligini qayd qilamiz.

9. Insonni tashqi ko'rinishi orqali jinsda farqlovchi bir qator nutqiy birliklar, formulalar mavjud. Muhim ahamiyatga ega bo'lgan gender stereotiplar tizimiga qahramonning nutqi, ismi, laqabi yoki shaxsini ifodalovchi belgilar kiradi. Ammo bevosita ismini o'qimasdan yoki bilmasdan ham qahramonning ayol yoki erkak ekanligini anglatuvchi tashqi belgilar mavjudligi ma'lum. Bunday tashqi belgilarga yuz tuzilishi, ifodasi, qad-qomat, tana a'zolari tuzilishi, ovoz va kiyim-kechak kabi omillarni kiritish mumkin.

10. Erkak kishiga xoslikni bildiruvchi asosiy tashqi belgi-xususiyatlarga gavdaning ayolnikiga nisbatan yirik bo'lishi, yelkalarining keng bo'lishi, oyoq-qo'lning baquvvat va uzun bo'lishi, yuz tuzilishi ayolnikidan tubdan farq qilishi, asosan, soqol-mo'ylovning mavjudligidir. Bundan tashqari, faqat erkaklargagina xos bo'lgan xarakter xususiyati hamda muayyan xatti-harakatlar erkaklikning bosh va muhim ifodasi sifatida adib tomonidan qahramonlar tasvirida qo'llaniladi. Ana shu o'ziga xosliklar erkaklarga xos bo'lgan gender stereotiplarlarni tashkil qiladi.

11. Ayol obrazini tasvirlashda nozik va sarvqomat, jozibador va latofatli, qosh-ko'zlarida erkakni sehrlab qo'yishga qodir kuch yoki jodusi bor, g'uncha dudog' va qirmizi yanoq, mayin va shirali ovoz sohibasi degan go'zalta'riflardan foydalanadi. Ana shu belgi va ta'riflar bevosita ayollarga xos bo'lgan gender stereotiplarni shakllantiradi.

UMUMIY XULOSA

Muammo bo'yicha bayon etgan fikrlarimizni umumlashtirgan holda quyidagi xulosalarga keldik:

1. Bugungi kunda jahon tilshunosligida matn va uning lisoniy tabiatini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar XX asr oxirlaridan amalga oshirila boshlandi. XX asrning 2-yarmida tilshunoslikda yangi yo'nalish -"Matn tilshunosligi" paydo bo'ldi. Hozirgi paytga kelib, o'zbek tilshunosligida matn muammolarini tadqiq etishda salmoqli yutuqlarga erishildi hamda lingvistikada "Matn tilshunosligi" yo'nalishining mavqeyi yanada mustahkamlandi.

2. Gender tushunchasi erkak va ayol o'rtasida nafaqat biologik farqni, balki jamiyatning jinsiy taqsimotida ijtimoiy va madaniy tavsiflarni to'liq qamrab oladi. Erkak va ayollarga tegishli ijtimoiy bog'liqlik, xulq-atvor va o'ziga xos stereotiplarda ifodalanadi.

3. Inson jinsda nafaqat fiziologik jihatdan farqlanadi, balki uning atrofida bilan muomalasi, nutqi, va, hatto, dunyoqarashida ham jinsdagi o'ziga xos, farqli yoki mushtarak jihatlar namoyon bo'ladi. Ularni ilmiy tadqiq qilish gender tilshunosligining yanada boyishi va rivojlanishiga xizmat qiladi.

4. XX asrning 90-yillariga kelib dunyo tilshunosligida gender tilshunosligi borasida izlanishlar olib borish qizg'in tus oldi.

5. Asrimizning boshlaridan O'zbekistonda gender tilshunosligining alohida ilmiy soha sifatida shakllanishi va rivojlanishi ahamiyatga molik.

6. O'zbek tilining boy imkoniyatlari insonga qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan shaxslarni turli nomlar bilan atash uchun keng ko'lamli manba bo'lib xizmat qiladi. Bunday nomlarda maskulinlik va feminlik belgilari yaqqol namoyon bo'ladi.

7. Erkak kishiga nisbatan qo'llanuvchi nomlar orasida ota semasini ifodalovchi leksik birliklar, ayniqsa, alohida e'tirof etiladi.

8. O'zbek oilasida, odatda, ayol o'z eriga ismi orqali juda kam hollarda murojaat qiladi. Boisi, ayolning o'z eriga bo'lgan cheksiz hurmati, qadrlashi, shu

bilan birga faqat sharq ayollarigagina xos bo'lgan nafaqat o'z turmush o'rtog'iga, balki oilaning boshqa a'zolariga ham andisha, xijolat yoki uyalish kabi tuyg'ularning ustunligidandir. Shu sababli xotin o'z eriga *odam, bu kishi, aka* (ismiga qo'shib), *begim, jonim, azizim* kabi murojaat shakllarini qo'llaydi. *Odam, bu kishi, aka* kabi leksik murojaatlarni, odatda, suhbatdoshlar davrasida ishlatsa, *begim, jonim, azizim* kabi murojaat shakllarini o'zaro suhbatda, faqat er-xotin o'rtasidagina qo'llaydi.

9. Ayol semasini ifodalovchi leksik birliklar bilan birga qo'llanuvchi sifatlovchilarni kuzatar ekanmiz, bu birliklarda murojaat etilayotgan ayolga nisbatan so'zlovchining munosabati yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, *yostiqdosh, rafiqqa, xotin, jonon* kabi lug'aviy birliklarda ayolga bo'lgan munosabat jufti halolidan tortib, boshqacha mazmundagi murojaatni ham ko'rishimiz mumkin.

10. Ayolga otasi ismini qo'shib aytish yoki *xo'jayin* deb murojaat qilish uning oiladagi mavqeyi birmuncha yuqoriligini, shuningdek, hurmatga sazovorligini bildiradi.

11. Erkaklar o'zaro salomlashganda, ko'rishganda yoki xayrlashganda ularning nutq odobida bu ishni alohida lutf-u nazokat bilan amalga oshirishga ishtiyoqning yo'qligi erkaklar salomlashishidagi o'ziga xoslikni belgilaydi.

12. Erkak kishi muayyan xursandchilik vaziyatida hayajon tufayli erkaklarga xos qat'iyatlilikni biroz bo'lsa-da yumshatishi hamda uning xatti-harakatlarida erkaklarga xos nazokat va samimiylik o'zgacha holatda namoyon bo'lishi mumkin.

13. O'zbek xalqi nutq odatida alohida olingan marosimlarda erkaklarning vazifalari, xatti-harakatlari hamda ayollarning vazifalari va har bir xatti-harakatlari izchillik bilan ishlab chiqilgan. Shunday ekan, har bir jins vakillari o'z xoslik doirasidan chiqib ketmaydi.

14. Neytral vaziyatlarda erkaklarga ham, ayollarga ham birdek xos bo'lgan, yoki boshqacha qilib aytganda, jinsga ajratilmaydigan alohida nutqiy birliklarning talaygina ekanligini qayd qilamiz.

15. Tilimizda insonni tashqi ko'rinishi orqali jinsda farqlovchi bir qator

nutqiy birliklar, formulalar mavjud. Muhim ahamiyatga ega bo'lgan gender stereotiplar tizimiga qahramonning nutqi, ismi, laqabi yoki shaxsini ifodalovchi belgilar kiradi. Ammo bevosita ismini o'qimasdan yoki bilmasdan ham qahramonning ayol yoki erkak ekanligini anglatuvchi tashqi belgilar mavjudligi ma'lum. Bunday tashqi belgilarga yuz tuzilishi, ifodasi, qad-qomat, tana a'zolari tuzilishi, ovoz va kiyim-kechak kabi omillarni kiritish mumkin.

16. Erkak kishiga xoslikni bildiruvchi asosiy tashqi belgi-xususiyatlarga gavdaning ayolnikiga nisbatan yirik bo'lishi, yelkalarining keng bo'lishi, oyoq-qo'lning baquvvat va uzun bo'lishi, yuz tuzilishi ayolnikidan tubdan farq qilishi, asosan, soqol-mo'ylovning mavjudligidir. Bundan tashqari, faqat erkaklargagina xos bo'lgan xarakter xususiyati hamda muayyan xatti-harakatlar erkaklikning bosh va muhim ifodasi sifatida adib tomonidan qahramonlar tasvirida qo'llaniladi. Ana shu o'ziga xosliklar erkaklarga xos bo'lgan gender stereotiplarni tashkil qiladi.

17. Tilimizda ayol obrazini tasvirlashda nozik va sarvqomat, jozibador va latofatli, qosh-ko'zlarida erkakni sehrlab qo'yishga qodir kuch yoki jodusi bor, g'uncha dudog" va qirmizi yanoq, mayin va shirali ovoz sohibasi degan go'zal ta'riflardan foydalanadi. Ana shu belgi va ta'riflar bevosita ayollarga xos bo'lgan gender stereotiplarni shakllantiradi.

18. Chunki mukammal badiiy matnni gender tahlil qilish jarayonida uning tilidagi leksik birliklarni leksikologiya qonun-qoidalariga monand ravishda ma'nodosh so'zlar, shakldosh so'zlar, zid ma'noli so'zlar, ko'p ma'noli so'zlar, tarixiy va arxaik so'zlar, yangi yasalmalar, shevaga oid so'zlar, chet va vulgar so'zlar ajratib olinadi va asarda qanday maqsadga yo'naltirilganligi izohlanadi.

19. Tilshunoslikda vulgarizmlar deb ataluvchi qo'pol so'zlarda o'sha salbiy munosabat, kamsitish, mensimaslik, haqorat kabi bir qator ifoda semalari juda ochiq ko'rinib turadi. Bunday so'zlar ko'proq nominativ ma'nolariga ko'ra emas, ayni shu konnotativ ma'nolariga ko'ra nutqda yashaydi. Ma'lumki, jamiyatning o'ziga xos qatlami bo'lmish qimorbozlar, o'g'rilar, fohishalar hamda shu kabi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Boymirzaeva S. Matn mazmunida temperollik semantikasi. Toshkent, “O`zbekiston milliy enciklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2009
2. Yo`ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. T.2007
3. Yo`ldoshev M. Badiiy matn lingvopoyetikasi. T.: Fan, 2008
4. Yo`ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. T., Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010
5. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – T.:, 1989.
6. Rasulov I. Murakkab sintaktik butunlik. O'zbek tili va adabiyoti. 1983, №1.
7. Shomaqsudov A., Rasulov I. va boshq. O'zbek tili stilistikasi. – T., O'qituvchi, 1983.
8. Abdupattoev M.T. O'zbek matnida supersintaktik butunliklar. Filol.fan.nom. ...diss.avto-ref. – T., 1998.
9. Turniyozov N. Matn lingvistikasi. – Samarqand : Sam DCHTI
10. 2-nashri, 2003. – 86 b.
11. O`rinboev B., Qong`urov R., Lapasov J. Badiiy tekstning tahlili. – Toshkent:
12. O`qituvchi , 1991. – 216 b.
13. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro, 2000. – 36 b.
14. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi / O`quv qo`llanmasi. – Toshkent,1989. – 62 b.
15. Matn va uning lisoniy tahliliga oid tadqiqotlar, xalqaro ilmiy – nazariy konferensiya materiallari. – Samarqand: SamDU nashri, 1999.- 69 b.
16. Matn va uning talqini, xalqaro ilmiy – nazariy konferensiya materiallari. –

17. Samarqand:SamDCHTI nashri, 2000. – 256 b.
18. Muxamedova D. Mikromatn haqida ayrim mulohazalar // Til va adabiyot ta'limi, 1998, 1-son, 45-49-betlar
19. Uluqov N.O`zbekcha diniy matnlar ekzotik leksikasi. NDA. – Toshkent, 1997. – 29b.
20. Hakimov M. O`zbek ilmiy matnining sintagmatik talqini. DDA. – Toshkent, 2001. - 50b.
21. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2002. – 168 b.
22. I.Qo`chqortoev. Badiiy nutq stilistikasi, T., 1975
23. R.Qo`ng'urov. O`zbek tilining tasviriy vositalari, T., 1977
24. Yo.Tojiev, A.Mallaboev. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari, T., Iqtisodiyot universiteti, 2006 y.
25. Pirimqul Qodirov. Xalq tili va realistik proza, T., “Fan”, 1973
L.A.Novikov.
26. Mamadieva M. Ilmiy matnning sintaktik xususiyatlari. T. ,2008
27. Mukarramov . Hozirgi o`zbek adabiy tilining ilmiy stili T., Fan, 1984
28. Karimov S. O`zbek tilining badiiy uslubi, Samarqand, 1992
29. Hakimov M. O`zbek tilida matnning pragmatik talqini. DD, 2002
30. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. T.2006
31. A.Mamajonov. Tekst lingvistikasi, T., 1989 y.
32. E.Qilichev. Matnning lingvistik tahlili, Buxoro, 2004
33. Qurbonova M.Yoldoshev. Matn tilshunosiigi. Toshkent:Universitet, 2014
34. Turniyazov N., Yo'ldoshev B. Matn tilshunosligi.Samarqand.2006

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU O`zbek filologiyasi fakulteti
bitiruvchisi Qurbonova Shodiyaning «Badiiy matnning gender xususiyatlari»
mavzusidagi bitiruv malakaviy ishiga

T A Q R I Z

Ma'lumki, dunyo tilshunosligida genderolingvistik tahlil eng yangi yo'nalishlardan biri bo'lib, o'zining maqsad-vazifasiga ko'ra boshqa tahlillardan tubdan farq qiladi. Ayniqsa, o'zbek tilshunosligi uchun bu tahlil mutlaqo yangi ekanligi bilan xarakterlanadi. Qurbonova Shodiyaning ushbu bitiruv malakaviy ishi ana shu dolzarb masala tadqiqiga bag'ishlanganligi bilan alohida ahamiyatga ega. Bitiruv malakaviy ishi kirish, 3 ta asosiy bob, umumiy xulosa va adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

Qurbonova Shodiya dastlab gender tilshunosligining shakllanishiga e'tiborini qaratgan. Ayniqsa, masalaning o'zbek tilshunosligidagi tadqiqi darajasiga alohida ahamiyat beradi.

Ishning "kirish qismida" mavzuning dolzarbliigi, maqsad-vazifalari ilmiy-nazariy ahamiyati, ishda qo'llanilgan lingvistik metodlar haqida to'xtaladi.

Dissertatsiyaning 1-bobi "Tilshunoslikda matnning o'rganilishi muammosi" - deb nomlanib, unda asosan, ikkita masalaga: matn va badiiy matnning o'rganilishi hamda gender tilshunosligining paydo bo'lishi, maqsad-vazifalarini yoritishga e'tibor qaratiladi. Bu bobda talabanning O'zbekistonda gender tahlilga oid e'lon qilingan deyarli barcha ishlarni sinchiklab o'rganganligini ta'kidlashimiz joiz.

Bitiruv malakaviy ishining 2-bobi "Badiiy matinning gender tadqiqi muammolari" deb nomlanadi va quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi: 1) insonga xos tashqi ko'rinishni ifodalovchi gender stereotiplarining aks etishi; 2) murojaat shakllari va mulozamat-manzirat ifodalovchi birliklarning gender xoslanishi; 3) qarindoshlik asosidagi shaxs nomlarining gender xususiyatlari.

Ko'rinib turibdiki, talaba mantiqiy izchillikda asar tilining gender xususiyatlari tadqiqiga kirishadi. Bitiruv malakaviy ishining 3-bobi badiiy matndagi leksik, morfologik, sintaktik vositalarni gender aspektida tadqiq etishga

bag'ishlanadi.

Har qaysi bob aniq maqsadga yo'naltirilgan, badiiy matnlardan xarakterli misollar keltirilgan. Ayniqsa, boblarning ichki bo'linishida qat'iy va mantiqiy izchillikka asoslanilgan. Insonga xos tashqi ko'rinishni ifodalovchi gender stereotiplarning badiiy matnda aks etishi, tashqi ko'rinishni ifodalovchi gender stereotiplar, erkaklarga xos stereotiplar, ayollarga xos gender stereotiplar, har qaysi jinsga xos tashqi ko'rinishni ifodalovchi gender stereotiplar: yuz a'zolari, tana a'zosi, xarakter ifodasi, hatti-xarakat ifodasi kabi qator nazariy masalalar badiiy matnlardan olingan misollar asosida tahlil etiladi.

Ishning 3-bobi xususida ham ana shunday fikrlarni aytishimiz mumkin. Shunisi muhimki, gender tadqiq muallifning badiiy mahorati, individual uslubi bilan bog'liq holda o'rganiladi va asosli xulosalar ilgari suriladi.

Bitiruv malakaviy ishida muhim ilmiy-nazariy fikrlar bilan birga anchagina faktik materiallar ham o'rin olgan.

Ishda qator yutuqlar bilan birga ba'zi mulohazali o'rinlar ham uchraydi. Chunonchi, bitiruv malakaviy ishining "Umumiy xulosalar" qismini umumlashtirib, bandlar soni qisqartirilsa, maqsadga muvofiq bo'lardi. Ishning ayrim o'rinlarida imloviy xatolar kuzatiladi.

Bulardan qat'iy nazar, mazkur tadqiqot bitiruv malakaviy ishi oldiga qo'yiladigan talablarga to'la javob beradi. Ish o'zbek tilshunosligida o'rganilmagan dolzarb mavzuga bag'ishlangan. Tadqiqot xulosalaridan sohaga oid ilmiy tadqiqotlarda, o'quv adabiyotlarini yaratishda keng foydalanish mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Qurbonova Shodiyaning ushbu bitiruv malakaviy ishini ijobiy baholash lozim va muallifning ilmiy iqtidorini alohida ta'kidlash maqsadga muvofiq.

Taqrizchi: G.Keldiyorova

filologiya fanlari nomzodi, dotsent _____